

NÉMETH LÁSZLÓ KIADATLAN ÍRÁSAIBÓL

Levelek a túlvilágról

(TÖREDEK)

1

A tehetség más, mint a képesség. A tehetség az életünkkel együtt nő, amely megkeresi és megteremti az eszközeit, néha még a szükséges és hiányzó képességeket is... A képesség, akármennyi van belőle, még nem tehetség s egy nagy, sokféle képességű ember tehetség nélkül sokszor olyan, mint azok a daganatok, amelyekben minden szövet együtt van, amiből egy emberi szervezet keletkezhet, épp csak az egészet megélesítő, rendező elv hiányzik.

A tehetséget nem lehet tanítani; tehetséget, ha nincs ott köztük, a legjobb képességekből sem lehet kifejleszteni. Innét sok nevelő és apa csalódása. Az én két nagyobb lányomban tízéves koruk körül hasonlíthatatlanul több sokat ígérő képesség volt, mint bennem; s még tizennyolc éves korukban is többet tudtak, mint én. Csilla lányom matematikai érzékéhez fogható mi volt én-bennem nyolcéves koromban? S mégis, szinte biztos most már, hogy egyikük sem igazi tehetség, hiába próbáltam azt nevelni belőlük. S ha valaki azt mondja, hogy az ő képességeik a családi kör, a korai keltezés eredménye, ott van az apám: ő parasztfiú volt s képességeikben, tudásban aligha állt mögöttem. Mért esett mégis szét — szinte eredménytelen? S mi az, ami belőlem, akármilyet, de mégis csak tehetséget csinált. Valami sarkallás, nógatás; sokszor úgy érzem: egyszerű, nekivágó arcátlanság.

Elhibázott és meggondolatlan dolog tehát a legkitűnőbb képességekből is tehetségre következtetni, azt szinte megígérni: sok emberi élet meddő boldogtalanságának lett ez az oka. A tehetségzajjal indult ember egy életen át tévelyeghet a tehetségét keresve, önmagával elégedetlenül. Pedig hát tehetségnek nem is olyan jó lenni: amit szenved, elmulaszt érte az ember, ritkán van arányban azzal, amit a vérünkön szerzett vívmány (mert a tehetség bizonyítéka a vívmány) annak, aki fölmutatja, jelent. A maguk helyén felhasználta, szerényen, de biztosan forgatott képességek sokkal boldogabbá tehetik az embert. A lángész-kultusz, a művészettörténeti könyvek, az önképzőkori dicsőszomj, ezek okozzák a legnagyobb bajt, sokkal több jó, becsületesen fölhasználható képességet tesznek gazdátlaná, nyugtalaná, boldogtalaná és bűnössé, mint amennyi alvó tehetséget fölébresztenek. A literátornép, a betűvetők kilencvenkilenc százaléka ilyen: tehetséggé nem lett, elzúllott képességen száguldozik s állja el a tehetség magában is keserves útját. Ha van a földön kárhozott ember, ő az, aki húszéves korában Shakespeare-nak érezte magát s negyvenben a szellem Rinaldinijaként csörtet.

De ha a tehetség valóban velünk született sors is, amelyet adni annak, akinek nem adatott, nem lehet: hiba lenne azt hinni, hogy a tehetség akármilyen körülmények közt is „utat tör”, vagy ahogy mondani szokás, aki tehetség, abból lesz is valami. Ez a legkárhozottabb frázisok egyike. Cáfolatául elég az a másik mondás, amit csaknem épp olyan sűrűn hangoztatnak, hogy

a tehetségek fürtösen jönnek a világra; egy-egy évtizedben sok támad belőlük, aztán alig lézeng egy-kettő. Mi ennek a magyarázata? Az, hogy a tehetség belül, önmagában egy homályosan látott cél; kívülről, a kultúra felől: megoldásra váró feladat. A művelődés egy állandóan folyó szereposztás, szerepek úsznak a levegőben: a tehetség az, aki lerántja, hordani kezdi s közben magához is alakítja. De ahhoz, hogy leránthassam: éreznem, látnom kell, s ez nem megy valami sajátos képzettség nélkül. A züllött áltehetségek mellett mindig ott botorkál tehát egy másik nagy csomó ember, aki nem látta meg, nem fogta el a szerepet, amelyben tehetsége begyulladhatott volna — vagy ami kis, elmaradt népeknél, szűk korokban olyan gyakori — torz módon, hiányosan fogta fel, szorgalma (mert a tehetség mint kivételes szorgalom jelentkezik) meglódul, a képességek mozgósítása megtörténik s az eredmény mégsem lesz olyan, mint egyik s a másik is megérdemelné. A természettudományokban gyakran látjuk, hogy egy kor jelentős eredményét néhány laboratórium fogja ki: aki abba a laboratóriumba eljutott, sokkal könnyebben látja meg a tehetséget kívánó problémákat, könnyebben lesz maga is tehetség — mások, nézőpontjuk, eszközeik elmaradtsága miatt alkalmat sem kapnak tehetségük kibontására. Ha nem is ilyen feltűnő módon, de így van ez más területeken is.

Van tehát mégis valami, ami ha nem is tehetségfejlesztés, de a lappangó tehetség tájékoztatása, azt mondhatnám, megkínálása. Olyan pontra kell vezetni a fiatalembert, ahonnan a szentlélek elragadhatja: az egész civilizáció, vagy a nemzeti műveltség tenyészkúpjára; ahol mi nem látjuk tán életárját, de ő, ha tehetség, megláthatja. Természetes erre az odavezetésre nem mindenki képes, sőt egy korban csak nagyon kevesen: ők azok, akikben a civilizáció, vagy annak egy hajlama szinte megtestesül. Tulajdonképpen csak az ilyen nagy gerjesztők közelében dől el egész biztosan, ki tehetség és ki nem. A nagy, szerencsés iskolaalapítók ilyenek voltak. Persze, vannak szerencsétlen iskolaalapítók is, akik arra születtek, hogy egy korban a szellemi szerepeket osszák s a társadalom fejlődése megbénítja őket s némán kell nézniük, hogy esnek sárba a potenciális fáklyák, amelyeknek belőlük kellett volna tüzet meríteni.

Az, hogy valaki valóban tehetséges-e, a legtöbb esetben (a zenét kivéve) a húsz-harminc év közt dől el. Alig képzelhető el, hogy egy jól haladó, kortársai fölé került, képességeit érző ember föl ne tegye, szívénzorongásaiban ott ne érezze ezt a kérdést. A bölcsesség jele, ha elég szerényen és elég szívósan teszi fel, az érvényesülés gőzös, hiú szavát elnémítva, szinte kísérletszerűen: na, mi vagyok hát? Hova álljak be, hol a helyem, megfog-e valami őszintén, igazán, egy életre szóló odaadással, vagy elmehetek boldog embernek, aki a tucatembereknél egy pár jó képességgel gazdagabb, s a tehetségeknél, vagy akik annak tartják magukat, egy pokoli hajszával nyugodtabb?

2

A tehetségnek sokszor jele bizonyos korlátozottság — a tehetséges ember, mintha csak valami gyűjtőlencse lenne, amely egy pontra veti egy ember egész erejét. Ez a korlátozottság azonban a cél s a rendkívüli, szívós szorgalom korlátozottsága s nem a természeté. Nem egy képességünknek, az egész embernek kell rendkívül gazdagnak lenni, hogy legyen mit egy pontra vetíteni.

Vannak tán olyan területek, amelyeken a képességek egyoldalú burjánzása pótolhatja az egész természet gazdag kibomlását: főként a matematikusi és technikus tehetséggel fér össze, úgy látszik, ez a torznövés. A matematikus-egyéniség, -képesség, gyermekeknél egész aránytalanul jelentkezhet és fejleszthető ki s nincs szüksége a többi képesség támogatására. Felnőtt matematiku-

sok is megőriznek sokszor bizonyos infantilis vonást. Gépek szerkezetét megérteni, újakat kitalálni: ez sem feltételezi okvetlenül azt a sokrétűséget, ruganyosságot, áttekinthetést, amely csak gazdagon fejlett természetekben lehet meg. Már egy nagy biológusról aligha tudom elképzelni, hogy gazdag természet ne legyen. A művészetben pedig a végső hitelt mindig ez adja meg. A zenei képesség például csaknem olyan függetlenül jelentkezik, mint a matematika, de a csodagyerekből zenei alkotót csak életének a gazdagsága csinál. Mindazonon a területeken, ahol a tárgy az egész élet, s a művészeteken kívül ide tartoznak a történeti, élettani tanulmányok, a magasabb fajta politika, a nemzetfilozófia is, az ábrázolás hitelét, a megoldáshoz szükséges érzékenységet részletekérdekben is többnyire csak egy gazdagon differenciált élet adhatja meg.

Ezt rendszeren azok a tehetségek érzik a leginkább, akik olyan területen működnek, amelyen kollégáik igen könnyen merednek szűk szakmaiságba. Az orvosok művészeti érdeklődése, sokszor tapasztaljuk, nagyobb, mint az íróké, akik a problémák gócéban élve gyakran ellustulnak. Érzik, hogy épp nem szakterületükön kapják meg azt a pluszt, amellyel szakmájukban is kortársaik fölé kerülhetnek. Nem ismerem Korányi Sándor olvasmányait, életét, de azt bizonyosra veszem, hogy a bonyolult, biológiai látásmód, amely műveit ma is tanulságossá teszi, magas fokú nem orvosi iskolázottság nélkül aligha alakulhatott volna ki. Szépen magyarázta meg ezt egy képzőművész barátom, akinek azt a kérdést tettem fel, mért műveltebb az a négy-öt képzőművész, akit személyesen ismerek (a legtehetségesebbek persze), mint az a négy-öt legkülönbnek számító magyar író... Ő azt mondta, hogy azt az általános emberi tartalmat, amely műüket értékessé teszi, ők a maguk mesterségében nem találhatják meg kellő mértékben, ezért fordulnak az irodalom, a zene felé.

A lélek természetesen nemcsak művekből gazdagszik, sőt baj, ha már abból gazdagszik elsősorban. Az emberi lélek természetes gyökerei: a kapcsolatok, a társadalmiak s a kozmikusak, hiszen a társadalom s a világ gyermekei vagyunk. Könyvek csak arra valók, hogy ezeket a kapcsolatokat megértessék, s ahol hiányoznak, valamelyest pótolják: napról napra horzsolts emberi fauna mögött a volt és ma levő emberiség teljességét éreztessék. De az ember a legtöbbet mégis a természettől s még inkább a másik embertől tanulja: nem azt, amire szándékosan tanítják, hanem ami az érintkezés, küzdelem közben kibontakozik benne. Művészt nem érhet nagyobb szerencsétlenség, mintha sorsa vagy rossz természete, idegbaja a tápláló kapcsolatok kialakulását lehetetlenné teszi a számára. Szabó Dezső tehetségén sokat vitatkoztak; én azt hiszem, kórtani atlaszba kívánczó példája annak az igen komoly tehetségnek, aki (miután a tanári pályát is otthagytá) fokról fokra minden valóságos, tápláló kapcsolatot elmetszett maga körül, s nagysága gőzében, zseniális kitérésekkel és üres ripacszkodással lefölözte sorvadó tehetségét. A szerény, egészséges lélek, szerencsés kor, gazdag társadalmi környezet azért nagy áldás, mert megkönnyíti a tápláló kapcsolatok kialakulását. Nem élmények hajszolásáról van szó! Az sokszor már épp az egészséges éltető kapcsolatok hiányának a jele, nemcsak egy embernél, de egész korszakoknál, irányoknál is.

E kapcsolatok közül a legfontosabbak, de a legveszélyesebbek is a mester—tanítvány, a szerető és szeretett viszonya — aki szellemi kibontakozásunkban mint mesterségünk értője vagy általában mint emberi példa kerül elénk, s a „másik mester”, akivel szemben férfivá s nővé leszünk. Mind a két kapcsolat bizonyos helytállást, az erők versengő mozgósítását követeli meg, s ha valami, ez játssza életünkben a sors szerepét: a magasba lökhet s egész életünkre megnyomoríthat. Magyarországon sajnos, épp ez a két kapcsolat az, amely a fiatal tehetséget többször nyomorítja, mint gazdagítja. Nemrég halt meg az a magyar tanár s gondolkozó — Karácsony Sándor —, akinek talán a legtöbb fiatal emberre volt mély, személyes hatása. Ez a hatás — következményeiben látni — brutálisan erős és szuggesztív volt, s ugyanakkor több zavart hozott, mint világgosságot, több erkölcsi cinizmust, mint komolyságot.

Babits Mihály ízlése sok meddőséggel párosult, vonzó, komoly alakja tövéen nagy boszorkánykonyha fortyogott; Szekfű Gyula színes, hajlékony módszere taníthatott volna — s a pretoriánus erkölcsre és a tudomány világnézeti kibefogatására nevelt.

De talán még szerencsétlenebb volt a helyzet a szerelem, a házasság iskolája területén. Illyés Gyula joggal inthette a fiatal írókat, hogy a párválasztást tekintésük komoly dolognak — az ő szerencsés életének legnagyobb szerencséje vagy tán érdeme az ő párválasztása volt. A legtöbben koloncot akasztottak a nyakukba, a „középosztály” asszonyai az urukat a maguk tőkájének tekintették, akinek nekik kell pozíciót és pénzt biztosítaniuk. Az élet sok jó példát szolgáltathat arra, hogy ahol erős, jóérzésű asszony, az érzéki szerelem, a családalapítás, apává, férfivá tétel éveiben kitűnő és hálát érdemlő mester volt, hogy lankadt el, s vált fékké, súllyá, kalitkává, amikor a röpülés ideje következett volna.

3

Ahhoz, hogy egy fiatal lélek a maga gazdagságához eljusson, meg kell mérkőznie kora normáival. Minden korban kialakul valami iratlan közmegegyezés, hogy milyen egy ép, rendes, „normális” ember — s a bontakozó, az egzisztenciájáért küzdő rendesen ennek a „normá”-nak a tükrében nézegeti magát. A mi korunk normája, legalábbis azé a koré, amelyben én nőttem fel, rendkívül szűk és alacsony volt. Tágnak és magasnak az olyan kor normáit tartom, amelyben a legkülönfélébb alkatú ember is igazoltnak érezhette a létét, nem kellett a normák tükrében szörnyetegnek tartania magát s kora kultúrájában meg is találta rá a módot, hogy a maga speciális, esetleg szélsőséges természetét különös nyírbálások nélkül valami magas, általánosan tisztelt eszmény szerint növelessze. A görögök minden kalokagathiajuk ellenére nagyon türelmesek voltak az emberi változásokkal szemben, a sok isten sokféle apollói, hermesi, artemisi természet is volt, amelyet mindenki megértett s a vallásokban, később a filozófiai iskolák tanításában a szentesítést s kultuszát is megtalálta. Amilyen érthetetlen számunkra az ókor homoszexualitása — az a fény, amely Platon műveiben esik rájuk, s az a sötétség, amelyben a mai homoszexuálisok botorkálnak, nemcsak arról ad képet, hogy az ókor milyen türelmes volt még a természet eltévelyedéseivel szemben is, hanem hogy ezzel mennyire más morális szint is tudott adni nekik. S nem játszottak-e ugyanolyan szerepet a középkorban a szentek, mint régen az istenek, szinte túlzásba is vive a szélső egzaltált természetek igazolását. Az életet szüzességében eltöltő ember a középkorban nem tartotta „abnormális”-nak magát — s valóban nem tudni: mi normálisabb, az egyoldalú szellemi életre született embert a családalapítás alól önérzetében is fölmenteni, vagy normáinkkal nemzésre szorítani.

A mi korunk lappangó „normá”-inak a legnagyobb hibájuk, hogy a vulgarizált tudomány alakította ki, mégpedig úgy, ahogy az a durvább ember-típusnak nagyon kapóra jött. A komoly tudomány szemében alig lehet kényesebb, sőt lehetetlenebb feladat, mint egy ember biológiai értékét meghatározni. Ki értékesebb biológiailag, egy boxbajnok vagy Jézus Krisztus...? A vulgáris felfogás nem habozik a válasszal. Normális alatt valami nyersátlatot értenek, az életfolyamatok nyugodt biztonságát. Aki ettől eltér, az nemcsak a sokak szemében, de — s ez a súlyosabb — a magáiban is a rendestől eltérőnek számít... A „Magam helyett” megjelent részei után a következő fejezeteket azért sajnálom, hogy nem adhattam már ki, mert jó dokumentuma lett volna annak, hogy a „természetes” egy kis kényességgel párosulva mit szenved ezeknek a normáknak a fényében. Hihetetlen s mennyire valóságos boldogtalanság, hogy egy művelt, finom idegrendszer, nem bordélyházban, hanem egy magához hasonló nő karjában akar férfivá lenni. De ez a felfogás csak „nemi életet”, nemi

aktust ismert, s annak egy nő jelenlétében akárhol is be kell következnie, különben itt a pszichikus impotencia. S azt, hogy az emberek kényesebbé (szerelem normálisabbá) válásával ez a szenvedés mennyire gyakori még ma is, amikor a fiatalok egymás közti szerelme jóval könnyebbé vált, az Emberi Színháték váratlan népszerűségéből látom: mi másért érdekelheti a mai fiatalokat, minthogy az ő „abnormális” szorongásuk pártjára kel.

S a szerelem nem az egyetlen, csak a legfeltűnőbb s a normák ejtette sebeket legjobban megmutató érzés. Az életrevalóság, a jó fellépés, a kisportolt külső, az előnyös modor normái: mind valami durva átlagba akarják a gazdagabb lehetőséget szorítani; ennek a következménye, hogy a „több” gyakran mint kevesebb jelentkezik, akinek alacsony a norma, magasnak kénytelen érezni. „Csak az érték csökkent értékű” írtam vigasztalásul egy tanítványom emlékkönyvébe. Voltaképp nagyon kevés olyan fizikum van, amely, ha egy gazdag s magában bízó derült lélek áll mögötte, vonzóvá, széppé ne tudna válni, különbbé, mint a kisportolt szépségek s mégis hány ember jár boldogtalanul, mint a fába szorult féreg, a maga testében s hordja szegénykedőként eltorzult nemességét. A durvább ember rendszeren a normák nevében kényszeríti vagy kényszerítené a maga törvényeit a bonyolultabbra, az értékeesebbre. Az Iszonyban ezt a harcot próbáltam megmutatni. S még boldog, akiben a nemesebb természet úgy szabadkozik, rúg, öl, mint Nellimben, — hányan vannak, akik behódolnak, elhiszik, hogy ez az élet törvénye, amit rájuk oktrojáltak, esetleg maguk is tovább oltják másokra ezeket a törvényeket... Egy fiatal asszony, aki pedig házasságon kívül ismerte meg a nemi életet, tán csak azért, mert abba a korba jutott, amikor azt meg kell ismerni, panaszkodott, hogy milyen nehéz volt megszoknia. Még szerencse, hogy nem a házasságon belül kellett beletörődnie. Egy másik fiatal asszony három hónapnyi házasság után csapot-papot otthagya, megszökött belőle; ha egy kicsit „tudományosabb lélek”, elhiszi magáról, hogy frigid, így azonban újra próbálkozott s a legszerelmesebb asszony lett belőle.

Szegény kis asszonykák, akik ilyen nehezen barátkoznak össze a nemi élettel, vagy azzal, amit akként találhatnak fel nekik. Ha fogalmuk volna, hogy szerencsés esetben, ahol nem egyik szervezet tiporja le a másikat, nem a durva norma a gazdag „abnormitást”, milyen szakadatlan forrása lehet az örömmnek ez a tapogatózó, egymást kímélő, kiváráó, két testet édes emlékekkel összeszoktató szerelem, s nem nemi élet vagy éppen coitus. S egy és más vonatkozásban — pályáján, családjában, állampolgári életében — mindenki ilyen, mint ezek a fiatal asszonyok. Az utolsó százötven év jellemző tünete: a finomabb szervezetek letiprása, elbátortalanítása... Lombroso már csak a talált tényt regisztrálta: a tehetséges emberek közt igen sok a különc, idegbeteg. Csakhogy ez az örültség, amit a tizenkilencedik század tehetségeiben fölfedezett, a társadalom rájuk vetült örültsége, durvasága. Amíg a társadalmi betegség új volt, a tehetség tiltakozott, örültségbe menekült, most, amikor előrehaladtabb: megadja magát. Ez azonban az élet elsorvasztását jelenti. Míg a normák elleni bölcs, lassú ellenszegülés — egyszersmind kitűnő iskola arra is, hogy az alacsony gátló közhiedelmekkel majd működésük szűkebb terepén is szembeszálljunk.

Ma órjási divata van a hangversenyre járásnak. De mit gondolnak ezek a fiatalok, mialatt a lelküket, mint valami lábfürdőbe, a zenébe lógtatják? Érzik-e, hogy Mozart, Beethoven zenéje nem valami hamis mennyország, amelybe egy-két órára átrándulnak, hanem a tisztább, magasabb érzések hívása, amely felé mindenkinek módja van: nemcsak a hallásával, de az életével is elindulni. A finom nem gyenge: a magasabb rendű nem irreális. A koncerteknek a hazug normák ellen kellene lázítaniuk.

A műveltség sok mindent jelenthet, aszerint, hogy kinek a műveltsége. Alacsonyabb fokon ismert anyag, magasabb fokon a példák és analógiák szövete, amelyekkel érzéseinket és ízlésünket pallérozunk s gondolkodásunkat tovább lendítjük. A tehetség műveltsége: tájékozódás. Műveltségével tájékozódik a civilizáció bomló szereposztásában s keresi meg a feladatot, amelyre erejét bevetheti.

Egy-egy civilizáció — a fővonalában — egy vállalkozás: megvan a medre és a sorsa, a feladatok benne egyfelé mutatnak, bizonyos törekvéseket, mint a folyó víz az úszó kárccsapását, támogat, másokat megghiúsít. A tehetség sorsa sokszor attól függ, kijut-e a parti sásból, a holt erekből erre a tiszta, sodró vízre: van-e olyan élménye, amely kiviszi őt a civilizáció valódi, aktuális feladatai közé.

A magyar irodalomtörténet tanulmányozása azért válik egyre szomorúbb szórakozásszámmá, mert azt látom, hogy épp leggazdagabb tehetségeink nem is igen láthattak oda az igazi, hozzájuk méltó feladatokra; a benyomás, amit az európai civilizációról gondolatainkban, vagy ami még fontosabb, ösztöneinkben kaptak, ritkán ösztökélte helyesen őket. Hisz olvasták ők szorgalmasan a nyugati írókat; de akár Gessner, Sue vagy Anatole France volt az, ritkán az igazán aktuálisokat, fontosakat, azt a tudományos és társadalmi anyagot, amelyből ezek: a Stendhalok, Baudelaire-ek, Gogolok kinőttek. Érdekes megnézni, hogy még a Nyugat íróinak is milyen antedatált és másodrendű volt az olvasmányanyaga. Az oroszok kiugrásának a kelet-európai irdalmak közül épp ez volt az oka, hogy egy világban forgóbb, frissebb és tágabb műveltségű arisztokrata réteg volt az elindítója s olvasója. Arany János vagy Ady Endre kétségkívül világirodalmi rangú tehetségek; Arany ízlésének a magas, állandó biztonságával, Ady Endre azzal az órjási gondolkozó feszültséggel, amely nagy lírai kompozícióját kifeszítve tartja. De Arany nem írta meg a hozzá méltó műveket, Ady Endre művét pedig a szecesszió és a kis politika hangosságai és álújdonságai borítják el.

Amire némi joggal lehetünk büszkék: liránk viszonylagos fejlettsége is tájékoztatlanúságunknak a jele. Az utolsó háromszáz év európai művelődésében a lirának közel nem volt olyan jelentősége, mint a magyar művelődésben. Ha az újkor tíz legnagyobb alkotóját sorra vesszük, azok közt talán Baudelaire az egyetlen, aki lírikus. Az újkori civilizáció természetéből következik, hogy a dráma, majd a regény, a tanulmány különféle fajai lesznek a sorsdöntő műfajai, míg a líra — gondoljunk a romantikus lírára — inkább ellenzéki tüntetés a civilizáció főirányával szemben. A mi liránk relatív fejlettsége az aktuális műfajok fejletlenségének a jele, s a civilizációval való laza összefüggésünket mutatja. A nacionalizmusnak megvolt az az érdeme, hogy egy csomó íróembernek célt, sarkallást tudott adni — író-olvasóvá kellett egy nemzetet tenni —, s mivel e tehetséges, de tunya nép, főleg törökös úri rétege — alkatánál fogva is — a gyors, erős fellobbanásokra kapható inkább, sok jó lírikusunk támadt, akiket azonban többnyire csak olyan felületes módon lehet az európai gondolkodás történetébe beilleszteni, mint a negyvenes évek demokrata léghuzatában lobogó Petőfit. Újabb festészetünk viszonylagos kiválósága a példa rá, hogy egy bizonyos szakadás vagy tartózkodás a civilizáció központi műhelyével szemben olyankor, amikor ezekben a műhelyekben a bomlást csinálják, előny és erény lehet; liránknak megvan tán ez az előnye s erénye, de végeredményben ez nem változtat azon, hogy a magyar irodalom mégis olyan laboratórium volt többnyire, amelynek az irodalom izgató problémaival rossz volt a kapcsolata.

A mi korunkban, a két háború közt javult valamit a helyzet. Ennek egyik oka itthon volt, a tájékozódást kereső esszéíró nemzedék föllépése; a másik

azonban a nyugati civilizációban, ahol a válság előérzetében úgy az irodalom, mint a természettudomány is, nyomatékosan húzta alá az újkori civilizáció alaptermészetét. Folyóiratoknak, a Tanúnak az érdemét én utólag abban látom, hogy egy egész csomó esszében sikeresen olvasztotta ki azt a színt, csillogást, magatartást, amely az újkor legjobb alkotásain is megjelenik. A „Minőség”, amelynek a forradalmáról beszéltem, tulajdonképp a nyugati művelődés színe volt. De a friss, helyi feladatok, a történelem főként tornyosuló hullámai s nem utolsósorban a vad egyéni fájdalmak egy időre nálam is elborították ezt a színt, csak 45 előtti utolsó tanulmányaimban, az Értelmiség hivatásában térek vissza rájuk — s azt, amit a Tanúban inkább megsejtettem, volta-képp csak mint vásárhelyi vegytan—magyar—történet—gazdaságtan stb. tanár fejtettem ki igazán tizenhét-tizennyolc éves gyerekeknek. A között a három mű között, amelyeknek a meg nem jelenése, sőt meg nem írhatása öreg korom fájdalma lett, a Magam helyett, s a Négy tankönyv mellett az Újkor civilizációjáról írandó vagy inkább elmulasztott könyv nyomja a szívem legjobban. Mint vidéki tanár, többször tapasztaltam, hogy a Tanú, ez a macskazenével megzavart, zseniális suhancmunka hány embernek adott nemes műveltségi alapot, nem is ezzel, amit írt — a színével s ahogy a dolgokat forgatta. Az „el tema di nuostro tiempo” csapott ide benne, de a tiempo nem a század, hanem a civilizáció volt, s a téma valóban téma: az egészben bujkáló zenei motívum.

Azóta a kérdés bonyolódott: átkerültünk egy más társadalmú államcsoportba, amely nemcsak politikailag ellenfele a Nyugatnak, de szemmel láthatólag egy új civilizáció formálódik benne. Ezt nem fődheti el az sen, hogy a Nyugat tudományos eredményeit átveszik, száz évnél régebben virágzott nagyjait tisztelik, ilyen átvétel és ilyen tisztelet a hellenista és keresztény kultúra közt is megvolt. A civilizációk azonossága vagy különbsége sokkal mélyebben dől el, mint ezek az összekötő csatornák: abban, hogy az igazsággal, a szabadsággal, joggal — s nem utolsósorban, hogy tulajdon tagjaikkal milyen viszonyban vannak.

5

Az ókor-, középkor-, újkorfogalmak, ahogy mi használtuk őket diákkorunkban, lassan mégiscsak a lomtárba kerülnek. Amióta a történelem európai történetből világtörténeté s oknyomozóból összehasonlítóvá lett, lassan megtanultuk, hogy a történelem civilizációkban folyik. A „civilizáció” az utolsó hat-nyolc ezredév találmánya s hasonlíthatatlanul több ember életét teszi lehetővé. Egy angol történész szerint egyetlen civilizáción sokkal több emberélet folyik át, mint az összes valaha volt nomád társadalmakon. Ő az eddig ismert civilizációk számát is megmondja: huszonkettő vagy huszonhárom.

Nos, mindaz, amit mi a keleti népekről szóló zavaros bevezető után az ókori görögökről és latinokról hallottunk, a hellenista civilizáció története; a középkori és újkori rész java, néhány lig-lógó Bizánctól s a cárokról, vagy épp a mongolokról szóló fejezetet nem számítva: a nyugati civilizációé. Ennek a nyugati civilizációnak a története azonban négy elég élesen elválo fejezetre oszlik. Az első — a dark age — Róma felbomlásától a súlypont nyugatra toldásáig, Károly felbomló birodalmáig tart. A második, amit nagy középkornak szoktak nevezni, úgy is mondhatnánk a keresztény köztársaság kora: a császárság és a pápaság ennek a nemzetek fölötti, igaz, inkább eszmei államnak a kifejezője, a keresztes hadjáratok közös vállalkozásai. A harmadik korszak a tizennegyedik századdal kezdődött s a tizenhetedik század utolsó nagy vallásos exploziójáig, a harmincéves háborúig s Cromwell mozgalmáig tart; reneszánsz, reformáció, ellenreformáció, barokk nevek alatt az erőknek ugyanaz a nagy áradása folyik, a föld a menny fölé, a nemzetek a keresztény köztársaság fölé,

az egyéniség a társadalom, az indulat a fegyelem fölé nő. Európa nemzetei ebben a korban tombolták ki az ifjúságukat. A negyedik kor a természettudomány kora, s a tizenhetedik század elejétől, Galilei mechanikája fölfedezéseitől számítandó.

En ezt a negyedik kort voltaképp egy korszaknál többnek érzem. Mert igaz ugyan, hogy a magvában ugyanazok a népek maradnak, akik az előző két korszakban, a matematika és mozgás összekapcsolása, a mechanikai gondolkodás megjelenése azonban olyan mély változást hoz az emberiség életébe, amely az újkori embert végül is sokkal messzebb ragadja a középkortól, mint mondjuk egy császárkori római volt Periklész kortársától. A természettudomány s következménye — s persze örökös előzménye is — a technika nemcsak a nyugatit forgatta ki jellegéből, de az összes többi élő civilizációt is megbénította, az emberiség fizikai egységét teremtette meg s a szellemit is előkészítette. Voltaképp egy új „Emberi civilizáció” létrehozására törő civilizációról van itt szó — s ha jobb híján „újkori civilizáció”-t mondok, a nyugatinak ezt a természettudományos három—három és fél századát értem.

Ennek az újkori civilizációnak a természetét sok minden fedi el. Nemcsak a néptömegek nagy része marad sokáig szinte érintetlen tőle s él tovább középkori hiedelmeiben, de az egyes szellemi területekre is igen különböző időkben vonul be az új szellem: a tizenhetedik század zenéjében például még teljesen a barokk burjánzik tovább, amikor tudomány, filozófia, irodalom már elújkoriasodott. Az új szellem azonkívül igen erős kielégületlenséget s ellenhatást váltott ki: a romantika, a német és orosz irodalom számos jelensége inkább csak „dialektikusan”, az ellentmondás megvilágító erejével tartozik e civilizáció menetébe. A leghatalmasabban azonban a civilizáció következményei, a technika varázslata, a kapitalista gazdasági rend, a demokratikus társadalmi intézmények borítják el e civilizáció eredeti jellegét, csodás méreteikkel ők ugranak a szem elé, s mint nagy groteszk gyümölcsök, elfödik az indákat, a növényt, amely megteremti őket. De az újkori civilizációra jellemző is, hogy ennyi minden nő rá s burjánozza be. Mindez az arisztokratikus jellegéből következik.

Egy pillanatra meghökkentően hangzik: arisztokratikus civilizáció, amely olyan vívmányokat adott az emberiségnek, mint az általános választójog, az iskolakötelezettség. Az „arisztokratikus” szó azonban itt azt jelenti, hogy e civilizáció szelleme aránylag kevesekben él, kevesen csinálják, a benn élők élvezik eredményeit, de elég laza kapcsolatban vannak vele. Az ókori, hellenisztikus civilizációra emlékeztet, főként a császárkorra, amikor egy egész vékony, sztoikus filozófián vagy katonamorálon edzett lélek viszi a birodalom ügyét. A középkori civilizáció ezzel szemben, a feudális rétegződés ellenére demokratikus, a tetejétől az aljáig egységes, Aquinói szent Tamás az együgyű, templomba járó özvegy hitét védi, a bűnös császárt és a parasztot ugyanaz a pokol várja. Az olyan civilizációk, amelyeknek filozófájuk s nem vallásuk van, általában arisztokratikusak, hiszen a filozófia a vallásból kinőtt elitvallás pótléka. S az újkori természettudomány, ha meg is előzte tán az újkori filozófiát, bizonyos „filozofikus” szerénység, igénymegszorítás nélkül sosem jöhetett volna létre. Galilei életét azért is érdemes tanulmányozni, mert benne az újkor emberi előfeltételei testesülnek meg.

Az újkor előtt is van már igen heves tudományos érdeklődés, a Faust kora ez: a természet felé fordult emberi értelem sosem vágyott rá mohóbban, hogy a természet titkát még a maga életében, lehetőleg egy műfogással tépje ki. Varázslás, alkimia, asztrológia: az áltudományok kora. Az újkori tudomány ott kezdődik, ahol ez a mohóság szerénységet, mértéktartást, fegyelmet tanul. A „nuova scienza”, a mechanika s csillagjóláshoz és az aranycsináláshoz képest bagatell dolgokkal foglalkozik: hogy esnek a testek, hogy mozog az inga, mi nyomja föl a légüres csőben a vizet. A természettudós nem akarja

megúszni az ismeretlent, a szélén végzi kised kísérleteit. Eredményei, éppen mert szerények és valóságosak, derültté és bizakodóvá teszik. A kísérlet, mely lehetővé tette, hogy kérdéseket adjon föl a természetnek, játékos örömét s a munka méltóságát adja életének: a lomhaság és a pátosz ellen egyaránt megóvja. Előkelő természet, inkább ironikus mint poetikus, inkább tevékeny, mint szenvedélyes; inkább a kitartásban hős, mint „morális” gesztusaiban. Ilyen ember volt Galilei — s akik az újkori civilizáció fővonalát járták, többé-kevésbé kénytelenek voltak hasonlítani hozzá.

Az újkori civilizáció a nagy erőtombolások után a türelem, a mérséklet, a férfias s nem öreges tevékeny derűtségnek a kora. Ez tud csendesen, ráérően, fölényesen és szerényen állni a dolgok elé, ez tanul meg kísérletezni s elemezni. Az ifjú erejével, a vágyaival, a boldogtalanságával van elfoglalva, a természettel is szeretkezik: az újkori szellem túl van ezen, ő kíváncsi rá, meg akarja érteni s mint a mesében, épp a célok korlátozása, az arisztokratikus szerénység adja kezébe a kincseket, amelyekre más civilizációk hasztalan áhítoztak.

6

Annak a könyvnek, amelyet az újkori civilizációról készültem írni, az első része az újkori civilizáció vívmányairól szólt volna. Azt akartam megmutatni, hogy a Galilei körül kialakult gondolkodás hogy vonult be s mit hozott létre a különböző területeken. Ez a cél meglepheti azt, aki megszokta, hogy az irodalom, tudomány vívmányait a társadalmi és gazdasági helyzet szellemi tükröződésének tekintse. Szóval támad valahol egy szellem s az, mint valami vándor, sorra benéz a filozófus, költő, festő, iparos műhelyébe. A gyanú egy részét el lehetne oszlatni azzal, hogy ez a szellem maga is egy csomó társadalmi és gazdasági ok (felfedezések, kiábrándulás, gyakorlati újítások) következményeként keletkezett s gyakorlati sikerei állandóan visszahatottak rá; igazolták, erősítették, korrigálták. De nem akarok védekezni: a „vívmány” szó az én szóhasználatomban azt jelenti, hogy én szellemi és gyakorlati vívmány, mű és termelőeszköz közt nem látok lényegbeli különbséget; egy csövölgép éppúgy emberi lelemény és talált anyag kölcsönhatásából keletkezik, mint egy zenedarab, egyformán jele lehet a civilizáció természetét megszabó, a világot egy irányba átteremtő hajlandóságnak.

A tizenhetedik század nagy alkotása kétségkívül a földi és égi mechanika együtteséből származó mechanikai világkép volt: Kepler, Galilei, Huyghens és Newton műve. Az optika ebben a században adja a két nagy jövőjű eszközt, a világot a kicsiny és a nagy felé megnyitó teleszkópot és mikroszkópot; de a teleszkóp a copernicuszi világképnek már csak a végső győzelmét biztosítja, a mikroszkóp nagy biológiai felfedezései a tizenkilencedik századra várnak. A mechanika azonban nemcsak szabatos módszerével és eredményeivel befolyásolja úgyszólván az összes szellemi területet (Spinoza még az etikai szabályait is erópárokából vezeti le), hanem lappangó világnézeti tartalmával, a determinizmussal is. Ha az eső test, s általában minden mozgó test pályája előírt s kiszámítható; egy elég tág és elég pontosan értesült szemlélő szemében a világ minden folyamata ilyen előre megállapított, s a világnak tehetetlenül kell az okok s okozatiság sinjein gördülnie. Ez a feltevés a legnagyobb mértékben valószínűtlen. Ahogy egy francia gondolkodó mondta: az, hogy Shakespeare szonettjei kikerülhetetlen benne voltak az ősködben, fantasztikusabb a régi vallások minden mítoszánál. De a mechanika, mihelyt világnézetté lesz, kikerülhetetlenül ezt súgja, s minthogy a természettudomány mégis mechanikai fogantatású, ez a feltevés bizonyos fokig születési hibája, amelyből, azt hiszem, korai öröm, hogy a kvantummechanika kigyógyította.

Az új tudomány órjási lehetőségeit s veszélyeit a filozófia érzi meg elsősül.

A reakció gyorsaságára magyarázat lehet az is, hogy a filozófusok, Descartes, Pascal, Leibniz egyben természettudósok és matematikusok voltak, de a filozófiának, s az újkorinak főként, mindig sajátja volt, hogy bizonyos szellemi szituációkat, az egész kultúrába érő eszméket (például Hegel és a fejlődés) elsőül érzékel s fejez ki. A tizenhetedik század filozófusaiban két ellentétes törekvés küzd: egyrészt a mechanikában kialakult módszereknek minél általánosabb érvényt igyekeznek adni, másrészt a mechanika mélyén ásitó világkép torkából mentenék, ami az emberi élethez nélkülözhetetlen, az akarat szabadságát, az egyéni felelősséget, az elhatározások valóságos voltát, a jövő potenciális sokarcúságát. A legegyszerűbben de legtarthatatlanabban Descartes húzta meg a határvonalat: az anyag a mechanika törvényeit követi, a lélek a szabadságát. Spinoza és Leibniz érzik, hogy ilyen egyszerűen nem lehet a két területet elválasztani; Spinoza egy egységes világszellemmel lengi át az anyagot is, Leibniz a magasabb öntudatok homályos mását ott találja az anyagban is: míg Hobbes nyíltan a mechanikai világkép mellé áll. Ezeknek a metafizikai rendszereknek megvolt az az érdemük — a filozófia gondolata —, hogy a természettudomány s az ősi emberi tapasztalatok közt valami kompromisszumot próbáltak létesíteni, de egymást fújták el, kártyavárak voltak, úgyhogy a tizennyolcadik századi ismeretelmélet egy más utat választott a megunt természettudományos gondolkodás kiterjesztésével a természettudományos gondolkodás korlátozására: az értelem, az „ismeretszerzés” elemzését és bírálatát.

Irodalomban az új szellem első nagy laboratóriuma XIV. Lajos udvara körül támad. S azt, hogy az új gondolkodás milyen óriási különbséget hozott az emberiség életébe, semmin sem látni úgy, mint ezen a fényében barokk udvaron, amely mégis úgy elüt a régibb barokk udvaroktól, mintha nyírt fasoraiban Descartes koordinátáit kellett volna megemésztetni. Shakespeare és Racine közt alig hatvan-hetven év van s elképzelhető-e a drámaírásnak két elütőbb módja. Shakespeare hőseiben az emberi természet szól, Racine hősei az érzéseiket elemzik, az alexandrin metszete, mint egy szike, folyton jobb és bal felé vágja az emberi szívet. Pedig Racine alighanem szenvedélyesebb ember volt a színész Shakespeare-nál, a különbség a módszerben van. A XIV. Lajos korabeli írókat, Moliere-t kivéve, bizonyára többet dicsérik, mint amennyit olvassuk. S ez a dicséret mégsem oktan; az, hogy az újkor írója milyen viszonyba kerül tárgyával, a művészi ábrázolással, itt dől el, ezekben a vígjátékokban, maximákban, tanköteményekben és memoároknak. A regénynek például nincs még itt klasszikusa, de hogy a regény merre nőhet, a Stendhal racionális átvilágítása már itt el van határozva.

Az 1688-as forradalom utáni Angliában, melyet egy gyakorlati érzékű arisztokrácia kormányzott, az új szellem közelebb kerül az élethez, igazi műfaja a modernné váló regény mellett az esszé lesz, mégpedig az az esszé, amely új tudományágakat: közgazdaságtant, ismeretelméletet, történetet, szociológiát, pedagógiát hord magában. Az angolok, Locke, Hume, Gibbon, Smith találják el, hogy kell azt az elemző módszert, amelyet odáig csak kísérletek értelmezésére vagy lelki állapotok boncolására használtak, olyan dolgokra is kiterjesztteni, mint az ipar és kereskedelem, az emberi gondolkodás, a társadalom intézményei, a politika jelenségei. A tizennyolcadik században ezeknek a műfajoknak az ad fényt, hogy nem professzorok és kalmárok űzik, hanem előkelő emberek, akiknél bizonyos dilettáns könnyedség és a legnagyobb tájékozottság szerencsés egyensúlyban van. A francia felvilágosodás érdeme inkább az, hogy ezeket a sugalmazásaikat hódító szellemi divattá alakította, amely még Európa keletén is olyan embereket támasztott, mint II. József; hátránya viszont, hogy mint minden népszerűsítés, büszkébb és hiszékenyebb volt, mint akiket népszerűsített.

A felvilágosodás angol és francia ága közt a különbséget a legjobban következményeik mutatják meg: Angliában, ahol a gyakorlati élet vonta a szel-

lemet legmagasabb reflektor fényébe: a gyáripár születése; Franciaországban, ahol az ész életjavító lehetőségeiben bíztak: a politikai forradalom.

Németország szerepe az újkori fejlődésben inkább a termékeny ellenzéki-ség volt; még Kant, az „ismeretelmélet” protestáns betetőzője, és Herder vagy Schiller, Goethe, a középkor Sturm und Drang érzelmi felélesztésének is inkább ez a szerepük. Egy folt van a német területen, amely az európai civilizáció kialakításában jelentős részt kapott, nem az eszmék terén (ahhoz túlságosan elmaradt népek közé volt beékelve), hanem a kedély kialakításában: Bécs. Ausztria létének értelme a török elhárítás volt s most a török veszély elhárítása után egy megkönnyebbült, boldogabb századot kapott, amely alatt az ő pallérozott légkörében zajlott le vagy fejeződött be a barokk zene átalakulása újkori zenévé. Az új drámának megfelelő opera az érzések tiszta, intim hangszerreljárát adó kamarazene, Gluck, Haydn, Mozart alkotása onnan árasztja derült, néha szinte mennyei művekben világszerte talán legmesszebb előre az újkori szellem jellegzetes vonásait, a világos vonalvezetést, az eleganciát, a szerénységet, az irracionálist tündérbilincsekbe rejtő racionalizmust, amelyet szerencséjére Beethoven gigászi természete sem tud letépni magáról...

Az az „ellenforradalom”, amit romantikának szokás nevezni, az elégedetlenség kitérőse az ebben a civilizációban, vagy inkább népszerűsítőiben mutatkozó szikkadtsággal szemben. A resentmenttel teli Rousseau kezdte s a német polgárfiak kaptak rajta; a napóleoni háborúk homálya egész Európában elterjesztette. Visszaütő, tiltakozó jellegéből ered a szinte ataxiás, történelmileg alapoatlan kapkodása a középkor, gótika, nemzeti, egzotikus felé. Legnagyobb képviselőinek az európai civilizáció fejlődésében nincs nagy szerepük: még a líra sem tartozik bele, amelyben pedig a legnagyobbat adták. De mégis nagy következményei voltak azzal, hogy a romantika bírálataira alkalmat adott s az idő fogalmával beoltotta. Különösen a 19. századi francia irodalom olvasásánál tűnik fel, hogy a „romantikus kor” legnagyobbjai nem a Victor Hugo-féle romantikusok voltak, hanem akik mint Stendhal, Sainte Beuve a „romantikus” embert kissé ironikusan tanulmány tárgyává tették, vagy mint Flaubert, sőt Baudelaire, a romantikus érzéseket átélve — fölszámolták. A romantika sarkallása nem az irracionális ösztönök lázadása volt, hanem hogy ezzel az irracionálissal a racionális átvilágítására alkalmat szolgáltatott, s többek közt a modern regény ebben kapja meg végső formáját. Az idő bevitele a tudományba, melyet Hegel romantikus bölcelete előre vetít, a fejlődés gondolatát adja hozzá a mechanikus jellegű tudományhoz; a természettudomány is korrigálja egy eredendő fogyatékosságát s nemcsak természetében, hanem fejlődésében nézi a világot, s ennek különösen a biológia látja nagy hasznát.

Az újkor szelleme legkésőbbben a képzőművészetben érvényesült. A barokk időket betetőző nagy festők, Velasquez, Rembrandt óta hozzájuk hasonló nagy festői egyéniségek nincsenek: a rokokó, majd a romantika festői témájukban, ízlésükben, dekorációjukban alkalmazkodnak a maguk korához, nem alapvető, mesterségbeli átformálásában; így irodalom, zene, tudomány, technika úttörői mellett mindig a második szólamot viszik. A perspektíva, úgy ahogy a XV—XVI. század festői megalkották, a következő századok festőinek ketrecük lett; az ábrázoló geometria szabatoságával vászonra szerkesztett világból nehéz volt az érzékek belsejébe visszatérni. A hagyomány itt volt a legtökéletesebb; itt sikerült a legutolszor áttörni. Turner és Goya óta azonban az újkor szelleme itt is érvényesül. Már a tájkép nagy előnyomulása is erre vall: a tájkép a legalkalmasabb arra, hogy a természet rekonstrukcióján lazítsunk; s mint a lírában vagy a regényben, látásélményüket elemezzük. Az impresszionistáknak nevezett festők kivételes érdeme, hogy ezt a munkát minden külső támogatás nélkül, légüres térben olyan alapossággal végezték el, hogy utódjaiknak szinte csak a bomlás maradt. Az a néhány festő: Monet, van Gogh, Cézanne, az újkori szellem képre vetítve... Egy régi nagy mesterral szembe állítva rögtön föltűnik az újkor „világossága”, az előkelő tartózkodó kép elemző jellege; a

természet érzékszerveink számára fölbontottan jelenik meg a képen, s ez a bontás, mely a látás fiziológiai és pszichológiai összetevő folyamatára számít —, egyszerre elemzése a természetnek s az érzékelésnek. Az impresszionista festészet vívmányai épp ezért nemcsak festőiek: az írók látása is más lett azóta, a modern regény rengeteget tanult az impresszionistáktól, gondoljunk csak Proust leírásaira.

A huszadik század két területen hozott erős sarjadást: az egyik a természettudomány volt, főként a fizika, a másik az irodalom. A klasszikus fizika a különböző energiafajok és -sugárzások közt megtalálta az összefüggést, fölláította az energia megmaradásának az elvét s az elektromágnes fényelméletet, egységes, jól áttekinthető világképet adott. Az új fizika, amellett, hogy az atom szerkezetét föltárta, a világot egyetlen szubsztanciára, az energiára vitte vissza: ebben a korban akaratlan a régi metafizika helyére került; azokat a problémákat, amelyeket a metafizika gondolati rögtönzésekkel próbált eldönteni, mint a világ végeessége vagy végtelensége, az anyag oszthatóságának a határa, tér és idő természete, az energia kontinuous vagy diszkontinuous volta; kísérleti úton eldöntötte, matematikai úton megfogalmazta — közben a tizen-nyolcadik század ismeretelméletét is újrafogalmazta, hiszen az a belátás, hogy a vizsgálati eszköz természete menthetetlenül hozzáadódik a vizsgált tárgyhoz, a kanti formula kiterjesztése agyunkról s érzékszerveinkről az eszközeinkre. A leginkább azonban, nem is eredményeiben, hanem jellegében újkori ez a tudomány: a nagy felfedezésekkel szerénység jár együtt, amelytől a 19. század természettudománya messze járt, a meggyőződés erejét a gondolkodás ruganyossága, a fogalmainkra való gyanakvás, a tudományos metaforák bősége pótolja; még abban is újkori ez a tudomány, hogy eredményeiről néhány oldalas tanulmányokban számol be.

Azt mondhatnánk, hogy a fizika egy plebejusabb tudományos közhangulattal szemben akaratlanul is a természettudomány eredeti szellemét hangsúlyozza; az irodalomban ez a hangsúlyozás tudatos volt... A huszadik század irodalmának két legjellemzőbb ága: a „válság”- és a „homo ludens”-irodalom. A válságirodalom alapja az a rossz közérzet, amely az újkori civilizációt s annak képviselőjét, az elitet elfogta. Sugalmazója az összehasonlító történetfelfogás, amely Spengler óta újra és újra hangsúlyozza, hogy civilizációnkban olyan tüneteket lát, amelyek más civilizációk vége felé léptek fel. A homo ludens-irodalom, amelyhez Pirandello és Wilder közt húsz-harminc esztendő — számra nem is olyan sok —, remekművekben kivételesen gazdag írói tartoztak, az irodalom igáslóvá befogása ellen volt tiltakozás: tragikus érzése ellenére derült volt, nagy készütsége ellenére játékszerű, a mértéktelent inkább kerülte, mint hajszolta, a vívmányok szerény, igénytelen átnyújtásában lelte örömet. Az olyan író, mint Ortega, aki egyszerre volt a válságirodalom és játékos esszé mestere, jól jellemzi ezt a korszakot. Az ember hajlandó volt ennek az irodalomnak némi dekadens jelleget tulajdonítani. Azonban mikor volt egy „dekadens” irányban ilyen hallatlanul magas, az időtálló remekművek száma. Gyermekessége az algebra gyermekessége, amely betűkkel babrál, s közben a súlyos, reális aritmetikai feladványok millióiban hoz döntést.

7

Az újkori civilizációnak volt egy alapvető fogyatéka, az, ami a legnagyobb erénye is: racionalista volt... A racionalizmusa nem az a rossz fajta racionalizmus volt, amivé rossz helyen s rossz órákban merevedett, nem az irracionális erők nem ismerése, figyelembe nem vétele, hanem az az őshajlam, hogy ahol valami ilyen jelentkezett, ott a maga racionalista, megközelítő, átvilágító módszereit még fokozza; az ösztönöket leleplezze. Az ösztön elemzése

azonban a fékentartása is, s az emberek az ösztöneiknek szeretnek levegőt adni s a fékezést is jobban tűrik — főleg a primitív emberek —, ha fékkel, brutalitással fékezik, mintha filozófiával s megértéssel. Az újkori szellem tragikumuma, hogy terjedése közben olyan nyers emberi rétegekre akadt, amelyeket ahelyett, hogy meghódított volna, fölláztatott maga ellen.

Az újkori tudós: szigetel és kísérletezik, figyelmét jól körülhatárolt jelenségekre fordítja s a természet vallatásában leli örömét. Az újkor folyamán ez a magatartás átragad a többi szellemi területre is, a civilizáció vívmányait olyanok hozzák létre, akik ezt a magatartást magukévá teszik. Azok azonban, akik erre képesek, eléggé kevesen vannak, a többiek alkatuknál fogva ki vannak zárva ebből a civilizációból, vagy mint tudósok, sokszor a kihűlt kaviccsaival játszadoznak. Másrészt ez a civilizáció Európának is aránylag kis föltján keletkezett: Olaszországból, ahol eredt, csakhamar kiszorult, Németországot inkább ingerelte, mint meghódította, Spanyolország holt test volt már, amikor támadt, Franciaország, Anglia, Hollandia, Svájc — tulajdonképpen ennyi volt az egész műhely. Amikor átvették, lázongtak is ellene — nacionalizmus a Rajnától Keletre részben épp e civilizáció fölnye elleni tiltakozás, a hibás utakra tévedt versenyző kedv. Az újkori szellemnek tehát két ellenség-gel kellett számolnia: eggyel maga alatt, a tulajdon népében, s eggyel a megajándékozott s ellenállásra izgatott népekben.

A tömegek egy olyan civilizációban, ahol a hajszalcsövek nem érnek elég mélyre, szellemi gazdátlanságra s hanyatlásra vannak ítélve. A középkorban ezek a hajszalcsövek megvoltak: a szentek és a doktorok életműve leért a néphez; az újkorban csak a szellem mellékterményei, a technika szörnyetegei adódtak hozzá új, második természetként a természethez. Maguk a tömegek a régi vallásokban s kisebb részben a népszerűsített tudományból leszivárgó Homais-vallásokban éltek. De az újkor katolicizmusa, protestantizmusa — egy elhanyagolódott, főpapjai ellenére is „népvallássá” züllött katolicizmus, protestantizmus volt, hiszen elit nélkül élt, az elitet elvitte tőle az újkori szellem, a korral nem voltak meg a friss, egészséges kapcsolatai, szerepük olyasmí volt, mint a sztoikus Róma nemesei alatt a perzsa és egyiptomi babonavallásoknak. Ami pedig a tudományból leért és hatott, abból épp az újkori szellem lényege, a szerénység, előkelőség, ruganyosság hiányzott: a tudományhívó úgy járt a világban, mintha ő volna az a „bizonyos ember”, aki értelmével a természet titkait feltárta s magatartása többnyire úgy viszonylott a vallásos felvilágosulatlanokéhoz, mint egy asszonyé, aki már az Istentől sem fél — azéhoz, aki még fél tőle.

A Rajnától Keletre az ellenálláshoz egy nemzeti járult, közép- és kelet-európai népek ezt a civilizációt csodálták, tanulták, majmolták, de nem érezték a magukénak. S művészeik, tudósaik, mihelyt egy kicsit lábra kaptak, készek voltak versengeni vele. Éppen, mivel nem értették meg teljesen, a valóságosnál könnyebbnek vélték a feladatot: fölébe kerekedni. Ez a Herder utáni németekre éppúgy jellemző, mint a Gogol utáni oroszokra. A nacionalizmus a Rajnától Keletre tulajdonképp nem is volt más, mint a nyugati civilizáció elleni tiltakozás — amit a leginkább az bizonyít, hogy a nacionalizmus ezen a területen szellemi téren korábban keletkezett s tovább is tartott, mint a politikában. Kazinczyék megelőzték Széchenyit, a Nyugat nemzedéke a politikai nacionalizmustól már távol állt, az irodalmi nacionalizmus programját, külön színnek lenni Európa palettáján, még mindnyájan vallották. A nacionalizmus ellen a felülkerekedő vágyában mindent mozgósított, ami a nyugati civilizációból érzése szerint kimaradt; a vallásos érzést, a maga népiességét, az antikot, később az egész mitológiát. S eredményei látszólag igen nagyok voltak: a németek a tizenharmadik században fölébe kerültek a franciáknak: az oroszok a tizenkilencedikben egész Európának, még a skandináv irodalmaknak is komoly divatjuk támadt; s a kis kelet-európai népek idő kérdésének tekintették, hogy jogtalan félreismerésükből kitörjenek. Európa szellemórájai,

Goethe, Schiller, Ibsen, Tolsztoj, Dosztojevszkij, az utolsó kétszáz évben szinte mind ezen a fél-európai területen támadtak. Nem vették észre, hogy ezek a „szellemőrjások” maguk is a kivülesés tünetei. Az újkori civilizáció nem szereti az elefantiázist, még a nagyságét sem. S ahol a parcellák, a föld keskeny: a nagyság egy-egy kvalitás tiszta felmutatása, egy-egy jól határolt eredeti vívmány igazolása; ahol azonban egy nép maga akar egy egész kultúra lenni, ott órjási üres területek támadnak, amelyeken egy nagy vállalkozó szellem könnyebben lesz nagybirtokos.

A romantika első példája volt a nyugati civilizáció elleni támadásnak. Rousseau azért lett olyan nagy szent a németeknél, mert e lázadásra — elég felelőtlenül — megadta a jelet. Amikor a francia forradalom a francia művelődéslaboratóriumot leállította s Európa keleti fele a reakció árnyékába került, a feltörő német polgárság lelkes ifjai mindazt mozgósították, ami a voltaire-i formáját öltő nedvteli nyugati civilizáció ellen mozgósítható volt. Angliában is megmozdult a kelta múlt, s Byron nyomán egymás után támadtak a keleti utasok, akik ki a hellén világba, ki a török közé emigráltak Castelreigh Angliájából. A romantika végre Franciaországra is átcsapott; a legnagyobb következményei azonban Kelet-Európában voltak, melynek zsibbadt, fejletlen nemzeteinél, a romantika helyi múltuknak, hiedelmüknek kedvező zavaros tarkaságaival s a velejáró nacionalizmussal a népek nevelője lett. A romantika sorsa mégis az lett, hogy a nyugat nagy laboratóriumaiban — s ebben a franciák vezettek — földolgozzák, megbírálják és legyűrik, s amint láttuk, az újkori civilizációt szélesebbé tegyék s a történelmi érzéket kifejlesszék. Hogy a romantika anarchikus hajlamai ellenére nem csinált nagyobb pusztulást, annak két oka volt: a civilizáció mélyebb rétegeihez legfőllebb egy-egy forradalmi órában ért le s fön is inkább csak divat maradt, s a byroni ifjakra holdkórosságukban is vigyázott apjuk felvilágosodott iskolája. Egész másképp rendítette meg a nyugati civilizációt a szocializmus.

(1952)

Levél a vasvári művelődési ház igazgatójához

Amióta a tél elején felköltöztünk Pestre, állandó hajszában vagyok, úgy-hogy csak most jutottam hozzá, hogy a vasvári művelődési ház tervét áttanulmányozzam. Az, hogy lent járva előadást tartsak, túl esik a lehetőségek határain, évek óta nem léptem dobogóra, tulajdon bemutatóimon sem veszek részt, a múlt évi füredi iskolaavató beszéd hangsúlyozott kivétel volt: csak az iskolának avató, nekem búcsú, életem legnagyobb örömétől.

Pedig érdekes lett volna látni, hogy az egész kötetet kitevő programból a lefolyt 63—64. évben mi valósult meg. Mint fiatal embert, nem hiába kereszteltek el tervhalmazónak (legjobb barátom írt ezen a címen verset rólam), a más tervezése még ma is megpezdít, ha én magam már a tervezés fordítottját üzöm is: mint homokzsákot a léggömbkosarakból, a megvalósíthatatlan terveket dobom ki életemből.

A terv a tett légvétele. Ahogy ábránd nélkül nincs élet, a tervek bősége az eredménynek is feltétele. (Tervhalmazás csak ott lép fel, ha nem követi az eredmény.) Hogy e könyv mögött egy makacs tervező áll, az egyetlen véletlen kicsúszott mondat jobban elárulja, mint a nem egy járásra, de megyére való előadascím, kör, tanfolyam. „A kísérlettől az egész ország népművelési struktúrájának a megváltoztatását várjuk” — csúszik ki az egyik mondatban, azaz

30 ezer embernek dolgozik, de 10 millióra gondol. Hogy milyen sikerrel, nemcsak a vasváriak, de még a fővárosiak is jobban tudják mint én.

Amit én jónak látok programjában, s egyetérthetek vele, a következő mondat, mely a nagy célt kivihető közelbe hozza. „Nem rendkívüli dolgokat kívánunk megvalósítani... Ehhez sem tárgyi, sem személyi adottságaink nincsenek. Azt akarjuk bebizonyítani, hogy az adott lehetőségek kihasználásával növelhető a népművelő munka intenzitása.” Úgy van, barátom. Az „adott lehetőségek”, ez a mi korlátunk, karámunk. Akárhog dolgozunk a népért, ez a birodalmunk, amelyben berendezkedhetünk. A vasváriak tervezésében az a rokonszenves, hogy nem új lehetőséget követelnek, ami egy módja a felelősség eltolásának, hanem az adottakat akarják étellel megtölteni.

Mi, akik nem ebben a korszakban kezdtük figyelni a népművelési munkát, a mostani lehetőségeket inkább túl tágnak, mint szűknek, a rendelkezésre álló erőt széthúzóknak, mint összeszorítóknak tartjuk s a népművelésnek nem nagyobb kereteket, bővebb dotációt, de egyéniségeket kívánunk. Milyen nyomokat hagyott Vásárhelyen, Sárospatakon, Pápán egy-egy népnevelő egyéniség szemináriummal, önképzőkörrel, cserkészcsapattal, énekkarral. Ma minden járásnak megvan a művelődési háza, könyvtára, irodalmi színpada, zenekara, szakkörei. S megvan — egyelőre még megvan — az érdeklődés is. Abból az 50—100 ezer emberből, amely az olcsókönyvtár számaait megveszi, a vasvári járásra is jut 500, de mint a Karenina Anna fordítója, a honoráriumtól tudom, hogy csak abból az egy könyvből ezer példánynak kell lenni.

Én, sajnos nem ismerem az olvasóimat, de mégis csak ott kell lappanganiumuk Vas megyében is, ha egy drámakötet 20 ezer példányban fogyhat el, s egy Regény ötödik kiadását 40 ezer példányra tervezik. Pedig vannak ennél kapósabb írók, s az irodalmon kívül vannak elterjedtebb műveltségterjesztők: színdarab, koncert, tudományos ismeretterjesztő. Aminek a szűkiben vagyunk, nem a lehetőség, s nem a szomjúság, hanem az egyensúly, amely a kettőt összekapcsolja.

Milyen hálózatot épített ki a vidéki színjátszásnak a szocialista művelődéspolitikai! S magam is azt tapasztaltam — sőt a Vas megyeiek is —, hogy milyen reménytelen esetben milyen szép siker robban ki, ha egy feladata magaslatán álló igazgató az irodalom s a szomjúság közt a találkozót meg meri rendezni. Ez azonban, tudjuk, a kivételes, s általában a lőre folyik szét az országban a költséges csövekben. Ezért kell örülni, ha valaki az adott lehetőségek közt látja és vállalja a feladatot.

Amennyire így messziről megítélhetem, a művelődési ház igazgatója a művelődési ház köré igyekszik csoportosítani a népművelést, könyvtárat, ismeretterjesztést, klubtevékenységet. Az efféle összevonás sikere attól függ, hogy az eddigi vezetőket mennyire tudja egy családba vonni s a járás távolabbi pedagógus hajlamú embereit, mint előadókat, szakkörvezetőket egy nagy közösséggé összeolvasztani, melyben mint versmondó, szereplő, olvasó, az egész járás önművelődésre kapható része bekérezdik. A veszprémi színház Vas megyében is bemutatta az én Nagy családomat, s mint a kimutatásból látom, a legnagyobb sikerrel. Én ezzel a Nagy családdal nemcsak egy öregedő, elhagyott asszony sorsát akartam megoldani, de mintát adni a tágasabb, virtuális nagy családoknak, hogy amit a véletlen összevet, mint kell egy cél szolgálataiba megszervezni, szellemi meleget adó közösségekbe, szerte az országba összehozni.

Mi ennek a feltétele? Nyilván az, hogy ne a terv keresse az embereket, hanem az emberek hajlamai, mániái keressenek, találjanak helyet a tervben. A karmesternek itt a rendelkezésre álló hangszerekre, fuvolákra vagy brácsákra kell hangszerelni a zenedarabot, hogy mindenki azt játssza, amit tud és amihez kedve van.

(1964)

Pápán

Évek óta nem írok könyvet s háritom el a meghívásokat. Néha mégis dobogón találok magam — ebben a hónapban már harmadízben. 25 éve halt meg Gulyás Pál, Debrecen költője — aki nemcsak életében volt leghívebb barátom, a halhatatlanságot is azért tagadják meg tőle, mert a barátom volt. Ha Debrecenben akadt néhány ember, aki ezt az évfordulót meg akarta ünnepelni: én nem tehettem meg, hogy a maradék hűséget szítani közénk el ne menjek. Mint talán tudják, két kiadó meggondolatlanul arra szövetkezett, hogy összegyűjtött munkáim kiadja. Az első kötet most jelent meg s nem tehettem meg, hogy a rizikójuk méltánylásaként hangos újságukban a kért interjút le ne folytassam. De miért Pápán törjem meg egy hónap lefolyása alatt harmadszor hallgatásom? Bizonyára tudják azt, hogy van egy pápai szabadkőművesség, az itt végzetek szövetsége, egymást segíteni. Ennek az országot behalózó szabadkőművességnek egyik legbuzgóbb tagja, aki ezt a délutánt bevezette. Mondhatnám azt, ő nem nyugodott, amíg a ritka halat meritőháló-jában (abban a hiszmemben, hogy ezzel kedvébe jár) városába le nem hozta. De minthogy felszólalásom előtt a hajdani krónikákat is felolvastatta, a hallgatóság tudja már, hogy az ő majdnem hogy erőszakos hívása le nem hozott volna, ha egy gyerekkoromig, sőt apám diákkoráig visszanyúló emlék, a krónikában leírt látogatás visszhangja fel nem szólal az út mellett? — Nem író-olvasó találkozóra mégy, hanem mint íróból egyszerű patriótává kopott polgár, néhány közös kérdésünkről baráti körben eltűnődni.

*

Az a huszonnyolc év előtti lerándulás, amelyről a krónika beszámol: az én eklézsiálatogatásaimba tartozott, amelyeket hol Móricz Zsigmond szárnysegédeként, hol a magam buzgó szorgalmából végeztem akkoriban. A százéves önképzőkör csak az ürügy volt látogatásomra, amit meg akartam ismerni, az a pápai eklézsia volt.

Miféle eklézsia? Az, amellyel azokban a veszélyes időkben — 1941-ben vagyunk — a magyar irodalom, gondolkozás és zene szórta be az országot, Sopronig, Debrecenig, Szegedig. Két mondatot emelek ki a már hallott beszédből. Az önképzőkör akkori feladata — a tartott beszéd elmondja — megindokolja, mért tartottam én — s mások is — olyan fontosnak ezeknek az eklézsiaáknak a létét, hogy írói munkám is elhanyagoltam miattuk. Mozgalmuk (hozzátehetném, 35—36-ig) előre, a jövőbe nézett. Kiindulópontja az volt, hogy szabad elhatározásunktól függ: milyen lesz a társadalmunk. A történelem azonban a fejünkre nőtt, s együtt csinál az egész Európának jövőndőt. Sokkal kevesebb lesz, amit választhatunk, s sokkal több, amit készen kapunk. A huszadik századi magyar szellem a magyar élet eszményét állította fel: ennek az eszménynek most meg kell alkudnia a kényszerrel. Ez nem azt jelenti, hogy értelmetlen és fölösleges. Mert ha Európa természetük szabad érvényesülését nem is engedi meg a népeknek, azt, ami szívós és elpusztíthatatlan bennük, előbb-utóbb respektálni és használni fogja. A magyar ifjúságnak erre az új helyzetre kell berendezkednie. Ez az ifjúság — mert hiszen az ifjaké volt az eklézsia — a történeti háttér. A következő bekezdés a huszadik század három magyar nemzedékét jellemezte. Az első azoké, akiknek a lelkében az eltemetett magyar és emberi mélység a legnagyobb sivárság közepén forrássá szökkenve bugyogni kezdett. Ez volt az Adyk, Móricz Zsigmondok, Bartókok nemzedéke. A második nemzedékben, a mienkben nem támadtak ekkora alkotók, de ez volt az, amely az ő visszavert sugaraikat szétosztotta, több ágúvá tette. Ez a nemzedék csinálta meg a magyar világnézetet. A harmadik nemzedékben

talán akkora írók sem támadtak, mint ezek, de ez az, aminek a magyar világnézetből magyar életet kell szerveznie. Az önképzőkörök a magyar ifjúságban alakuló eklézsiákban teremtdtek, amelyekre nem kisebb szerepet osztottam ki, mint a magyar szellemet életté fordítani, s ezt az idea ihletésű magyar életet a történelem kényszereibe mint módosító, magyarrá színező erőtenyezőt vegyíteni. Az eklézsiálatogatás erre próbálta nemcsak a pápai, az egész ifjúságot felkészíteni. A szociográfikus irodalom feltámasztotta a veszélytudatot, s széles körökben keltette fel az érdeklődést a magyar sorskérdések iránt; más írók a magyar élet és társadalom szocialista modelljét próbálták a szivekbe írni, amelyben a magyarság megújulhat, erejét kifejtheti, s ellenséges erők közt is ragaszkodhat. Akkor már ez látszott a legfontosabbnak. A történelem megindult — az a remény, hogy az ország a maga által alkotott modell szerint rendezhesse be életét, 35—36 táján meghiúsult — az én Utolsó kísérlet című regényem már ezt a reményt parentálta el. De ha a történelem a népek szabad érvényesülését nem is engedi meg, kevesebb lesz amit választhatunk, s több, amihez alkalmazkodni kell, a modell ismerete, s a létrejött eklézsiák nem válnak fölöslegessé — azt, ami a népekben szívós és elpusztíthatatlan, a fejlődés előbb vagy utóbb respektálni és használni fogja. Az eklézsiálatogatás célja ekkor már nem a jövőről szóló álmoknak, hanem ennek az elpusztíthatatlan szívósságnak az élesztése volt.

Mennyire felelt meg ez a nemzedék, a mai 40—50 évesek nemzedéke, ennek a feladatnak? A pápai benyomás — s nemcsak a pápai, a vásárhelyi, sárospataki, debreceni, soproni — meglepően jó volt. Amit prédikálni akartam nekik — ők már csinálták is. S ezt nemcsak akkor láttam így — harminc év távolából tán még kivételesebbnek érzem a szerepet, amelyhez induláskor jutottak. A mi nemzedékünk legjobbjai még mindig magányos alkotók voltak, munkáikkal elfoglaltan csak egy-egy oldalpillantással mérték fel egymás teljesítményeit, s tulajdonképpen ennek az ifjúságnak a szívében váltak igazán egy nemzedékké, amely gyűlölködésükkel nem törődve, mondanivalóikkal fogta egybe őket, Erdei Ferencről Erdélyi Józsefíg. Nem volt magyar ifjúság, amely ekkora mohósággal, várakozással járta sorra a hozzáférhető tartalmat. Az a bizonyos magyar világnézet, ha volt, bennük alakult ki. Aki megfordult egy-egy konferenciájukon, olyanok, mint az első szárszói volt, tudja, hogy mekkora várakozással, mohósággal, ifjúkori illúzióval tekintettek ezek a fiatalok a világosodni kezdő jövő felé, amelyben a színre léphetnek. Sztálingrádnál még folyt a harc, de ők már egy aranykor képét szótték a barakkok közt, s száz más helyt az országban. Aranykor — ez lett volna a címe a regénynek is, amelyben azt akartam megírni, mi lett abból a tíz-tizenöt fiatalból, akik az ország különböző részeiből összeverődve, ennek az aranykornak az álmában lettek barátokká. A regény persze korántsem lett volna olyan fényes, mint a címe. Hisz ha nem is volt fiatal nemzedék, amely nagyobb várakozással és készütséggel ment a jövő felé, s amely első körültekintésével szinte megtízszerezte az igazi olvasók rétegét — tragikusabb sem volt. A 41—48. évek közt érettségizett s népi kollégiumokba járó nemzedék mostanában ülte érettségije huszonöt éves fordulóját. Úgy gondolom, tanulságos lett volna, vagy lenne még most is egy statisztikát állítani össze, hányan estek el közülük még a háborúban, hányan pusztultak el később, jártak börtönt, kerültek külföldre, törtek össze — s hányan jutottak el a képességeikkel arányos szerephe. Az Aranykort, bár e nemzedék sorsa a háború utáni irodalom legnagyobb témája lett volna, én nem írtam meg — ennek a nemzedéknek én csak a körvonalait, hajótöréseit láttam —, a téma a résztvevőkre vár. *Somogyi Tóth Sándor* regényét, a *Próféta voltál, szívemet* azért olvastam különös érdeklődéssel, mert ehhez a témához nyúlt: házaspárjában a kitartót s az elbukót állította szembe.

A nemzedék legjellemzőbb alakulata a NÉKOSZ lesz, a vidéki kisparaszti

származású fiatalság nagy része, amelyhez én is szóltam, a népi kollégiumokon át indult a közélet felé.

A nagy csapás a Rajk-per volt — ezt használták fel, hogy velük is leszámoljanak, s szétszórják őket. Későbbi vérvesztéseiket is ismerjük. De a harc mintha ma is folyna még ellenük. A kitünő film, melyről még ma is folyik a vita, általánosabb jelenségről szól, mint a NÉKOSZ szerepe; a hatalom hátszelében forradalmárkodó ifjúságról, akár a Mao Ce-tung kultúrforradalmáról is — de az ellenszenv, amelyet támaszt, mégis a NÉKOSZ-ifjúságra csapódik le, őket marasztalja el: mint túlbuzgó kutyák csaholtatok, megérdemlitek a magatokét.

Nos, énnekem nincs személyes okom ezt az ifjúságot védenem — szorultságomban nemigen volt, aki bátorított, vagy egészen védett volna. De nem tartom igaznak a summás ítéletet. Ha azt a religiót, amit belőlünk szívtak, nem is tudták győzelemre vinni, ezt nem is vártuk tőlük. Azt viszont, hogy szocializmusunknak magyar színe is támad, elsősorban nekik köszönhető. Ha a korán szétszórtak közül vezető állásba kevés került is, ott, ahol egy tanár, múzeumigazgató, színész, karmester, íróféle misszióként vállalta, hogy szerény eszközeivel olyasmit hozzon létre maga körül, ami a hajdani ekléziára emlékeztetett, ott többnyire a tragikus nemzedéknek sok mindent túlvészelt tagjai bukkannak elő; azt, hogy a magyar közösségi irodalom a sötétség éveiben nem álmodott virágzást ért el, nekik köszönhető. Különösen feltűnő ez, ha fiatalabbakkal hasonlítjuk őket össze, akik az ő irodalmi, zenei religiójuk helyett beatzenén és ponyván nőttek fel, s nem Móricz Zsigmond a példájuk. Én, aki a hűtlenség ügyben elég fájdalmas leckét kaptam, hadd tegyek bizonysgot itt a hűségük mellett is.

*

Ez lett az ekléziákból. De mi lett a religiókból, mely egybehozta, szervezte őket? A veszély és remény az új nemzeti kultúra felé fordította a lelkeket; egy-egy író neve éppúgy ott volt a szájakon, mint a Kodály-gyűjtés dallamai. De akik hivatkoztak rá, kiaknázták-e igazán a birtokukban levőt? Ebben a tekintetben már akkor is voltak kételyeim. Ha volt valaki, aki ennek az új magyar vallásnak kútfője lehetett, az Ady Endre volt. Mennyire vált ő a magyar gondolkodás, érzéskincs átnevelőjévé; a nemzetébresztő mű nemzeti műveltségé? A sors úgy hozta, hogy a régi világban az utolsó írásomat én őrá írtam. A rádióban kellett volna a költő halálának huszonöt éves évfordulóján egy Ady-estet bevezetnem. A rádió nem vállalta az ünneprontó írást — könyvem zárószavaként jelent meg. Most, amikor újabb huszonöt év múltán az ötvenéves évforduló akaratlan vizsgálójává vált annak, hogy hogy is állunk hát Adyval, s azzal, amit Ady minékünk jelentett — tán nem túlságosan érdektelen felidézni. Vagy ha igen: annál jellemzőbb.

Azt hiszem, nem nehéz ebből az írásból a személyes aggodalmat kihallani. Akkor már számos jel figyelmeztetett, hogy a mi kis ekléziáink nem fognak a történelem buktatóin megállni; Ady s a többi emberségnevelő nem tudott elég hűséget növeszteni belénk. Eltelt tíz-tizenöt esztendő, s úgy látszott, mint-ha ez az emlékezés a sötét időkben rohanó lélek rémlátásának bizonyult volna. Ha méltó művek nem is igen készültek sem Adyról, sem a többiekéről, az átélt hűség, csírázó ragaszkodás arra vallott, hogy a szívek filológia és oxigén nélkül is őrzik, tovább tudják érlelni, ami nyomot hagyott bennük: az ötvenes években a huszadik századi magyar irodalom meggazdagodva, megújult vonással szállta meg az olvasókat. S ezt jórésben mégis a negyvenéves ekléziái tagjainak volt köszönhető, akik hitüket befolyástól megfosztottan is megőrizték, s felélesztve az újabb olvasónemzedékre is átterjesztették. Az azonban, hogy az írásmagyarázat, a mű életreválása elmaradt, megbosszulta magát. A hatvanas évek kétfelől örölték a magyar közösségi irodalmat — a

ponyva a televízió ablakából, a sznobizmus a világirodalmi követelmény felől —, ami az ötvenéveseknek még vallás volt, a harmincéveseknek apró provinciális dolog lett; nemcsak a művelt olvasóknak, az írók nagy részének is. A huszonöt éve tartott Ady-beszéd ma érvényesebb, mint akkor volt — s nemcsak Adyra, kisebbekre is. Tőlem például, ha megkérdik, miért hallgattam el, ezt olvasom fel.

Az ifjúságé a jog, hogy megcáfoljon, vagy hitében, erejében olyan ragasztóanyagot mutasson fel, amely a széthulló emberatomokat megint nemzetté, magyarsággá teszi — keményebbé, mint a mi huszonöt éve hirdetett religiónk.

*

Illés Jenőnek jött az a gondolata, hogy ezen az esten a verseimből is elmondasson egynéhányat. Költő, mint tudják, én nem vagyok. Életművemhez függetlenül azonban összegyűjtöttem hatvan-hetven verset, s összeállítottam egy kis keretelődást, melynek a Megölt költő címet adtam. A kiadásukkal nem az a célom, hogy a halottat feltámasszam, még az sem, hogy a megöletéséért vádat emeljek, hisz elsősorban magamat kellene vádolnom. Az életmű válik teljesebbé ezzel a gyűjteménnyel: számos gondolatomnak itt van az első jelentkezése. A hatvan-hetven közül vagy harminc volt a nagy szerkesztő, Osvát Ernő kezében, ki mint prózairót fényre emelt. A mezőföldi táj, regénybeli színhelyeimnek a leírása volt az egyetlen, amelyet közölt is. Én még hármat emelek föl az eldobottak közül. Az első a Felekezet legyünk — ifjúságunk fájdalomra, az ország s vele a magyarság szétdarabolására volt válasz —, én úgy érzem, hogy ma is érvényes lehet. Minthogy épp békehónapot tartunk, a Pacifista arra lehet példa, mint illesztettem be én negyven évvel ezelőtt a pacifizmust szinte az egész élővilág fejlődéstörténelmébe. A Gondolatok a csillagok alatt pedig Sophokles dalát mondja el az emberi élet nagyszerűségéről — egy húszegynéhány éves fiú eltört lantjára áttéve.

(1969)

Kis esszék filmekről

Film és regény. Az Iszony-film bemutatója előtt író és rendező két jóslattal biztatta egymást. Az író azt jövendölte, a kritika és szakma mindent el fog követni, hogy a rendezőnek kedvét vegye újabb Németh-filmek bemutatásától. A rendező azt mondta, hogy filmjét a regénnyel fogják majd támadni. Mind a két jövendölés bevált: a legrosszabb hiszemű kritikák egyesítették az érvet és szándékot. Újságok, melyeknek — hiába értek meg öt kiadást itthon s fordították le tizenegy nyelven odakinn —, a regényről húsz év alatt egy jó szavuk sem volt, most váratlan elismerő szavakkal nyilatkoztak róla, persze, csak hogy a filmet mélyebbre ejthessék. Az efféle írásokra a legjobb felelet, úgy gondolom, az, ha magát a problémát forgatjuk meg kissé: milyen viszonyban áll a megfilmesített regény a belőle kivágott filmannyaggal.

A filmet nem a nézők, hanem a regény felől nézni, egy képsoron a műfajhoz kötött sugárzást követelni: legalábbis fonák dolog. Senki sem lehet hajlamosabb magánál az írónál erre a tévedésre, s én az Iszony forgatása előtt, éppen a Film-Színházban írtam, hogy a jó forgatókönyv éppúgy szerencse, mint a jó librettó az operának, de a film értelme mégis az, hogy a forgatókönyv anyagát hogy tudja feldolgozni. Ahogy a Manon Lescaut zenéjétől nem lehet Prévost abbé könyvének sajátos 18. századi varázsát számon

kérni, s a Mignontól sem lehet valami magasabb rendű zenét követelni, mint a Traviatától, mert az Goethe s nem Dumas művéből vette a témáját; a filmnek sem mércéje a regény, amelyet filmre vitt, csak maga a vásznon lepergő történet, hogy az milyen. A naiv néző, aki a regényt is olvasta, természetesen összehasonlíthatja a regénnyel, elmaraszthatja, a filmkritikusnak épphogy tanácsosabb megfedelkezni róla. A naiv olvasó s a szakkritikus az Iszony esetében épp fordítva viselkedett, az olvasó, aki örült, hogy emlékével találkozik s a szavakra ráismert, azzal jött ki, hogy szakasztott, mint a regény; a kevésbé naiv kritikus viszont tán még elő is vette a regényt, hogy lesújtó véleményéhez előnytelen párhuzamot szolgáltasson.

Filmértők külön-külön gyakran hangoztatják, hogy egy világirodalmi remek elolvasását a legjobb film sem pótolja, s amit én, mint a filmtörténetben kevésbé járatos, nem tudnék igazolni, hogy a film nagy tevékenységét mégis az irodalom felől, vagy egy részüket legalább, onnét kapja. Azaz a film újra és újra belebocsátkozik kísérletekbe, melyekben alulmaradhat, mint film azonban mégis erőre kap. Ennek a magyarázata csak az lehet, hogy a regény nem lényegét, valódi erőnyeit adja át a filmnek, hanem történetét, képeit, részben az alakjait, amely, minthogy egy nemes, nagy vállalkozáshoz szolgált vázúl, történetnek is nemesebb, mint (a nagy filmnovellákról nem beszélve) a filmgyárak számára kiötölt filmnovellák tucatjai. Minthogy egy film nemes s kevésbé nemes elemekből, történetből, alakításokból, fogásokból, fényképezési technikából stb. áll össze, az, hogy a rendező egy, a filmgyártástól addig félretolt, használhatatlan mű után nyúlt, mint az igényesség jele dicséretet s nem ilyen összehasonlítást érdemel, főleg, ha azt a történetet olyan rendezői kézzel végzi, mint Hintsch György tette. Ha semmi más érdeme nem lenne, minthogy egy olyan kész filmszínésznővel lepte meg a nézőket, mint Drahotá Andrea Nelly szerepében, s olyan nagyszerű alakítással, mint Kállay Ferencé, a rendezést már tisztelettel kéne említenünk, ő azonban két esztendejét szánta arra, hogy azzal, amit a műből merített, fölvegye a közönségért a harcot, s ebben úgy nyert csatát, hogy egy-két mozzanattól eltekintve, az író izlését sem sértegte meg.

*

Film történet nélkül. Szilveszterre feleségem abba a moziba váltott jegyet, melyben negyven éve, akkor még Palota volt a neve, mint fiatal házások annyi néma filmet néztünk végig s amelynek a közeli krisztinavárosi kávéházban székelő Szabó Dezső is egyik (s mint írásaiból kiderült, lelkes) látogatója volt. Minthogy szilveszteri zsúfoltságra számítottunk, feleségem a jegyet elővételtben váltotta meg — fölösleges elővigyázat volt, minthogy a kicsinosodott, régi méreteit s szagát megőrzött helyiségben a kétszáz helyből alig ötvenet szállt meg a közönség. Feleségem aggódva várta a műsort, fátum üldözi, hogy hiába visz el Budafokra vagy Kőbányára, ritka filmnéző hajlandóságom többnyire rossz filmek megnézésére használja ki.

A Diadal szilveszteri műsora azonban igen jó volt, igen jó vagy legalább: igen tanulságos. Tán elzárt életem az oka, hogy a leghálásabb híradónézó vagyok, ez a híradó is, mint a Magyar Híradók Gátláiban, jó, eleven volt. Utána Trnka rajzfilmje következett, mint Puskin Gabrieliadája, ez is az anygali üdvözletlen, a szeplőtelen fogantatáson gyakorolta ironiáját. Persze nagy különbség van aközt, hogy valaki egy beszarábiai garnizonban, a vallásos Sándor cár árnyékával a papíron packázik a böjt hetében a kora vallásos hiedelmeivel, vagy egy kommunista állam anyagi és erkölcsi támogatásával köti rá a zsákba öltözött barátára a kísérő s végül létrán bemászó arkangyal szárnyait. Ettől eltekintve azonban a kis film kitűnő volt, egy sor szöveg nélkül, a mérsékelt groteszk bábuk mozgatásával, színek csillogásában, ötletek pazarlásában mondta el profán történetét. Az, hogy a közönség mennyit értett meg s

mit gondolt közben, nem derült ki, egy öreg úr fölkiáltásán: „Ilyen hülyeséget” s néhány kamasz röhögésén kívül, életjel nélkül pergett le. A közönséget mindenesetre nem ez tartotta még szilveszter délután is távol, hanem a nagy film, amelynek itt járt szerzője újságnyilatkozatával feleségem figyelmét fölhívta rá.

A film: Mi, hollandok, sok tekintetben emlékeztet arra az Amerika francia szemmel című filmre, amelyet néhány hete néztünk meg, de tán még takarékosabb a feltűnő látványokban, történetyszerű részletekben, szinte egyetlen mozgó fotográfiaalbum, mely nem is Hollandiát, hanem a holland életre jellemző részleteket kapta rejtett lencséjére. Az első ilyen filmet én harminc-negyven éve láttam, Berlin életéről szólt s Kassák tanulmánya hívta fel rá a figyelmem. A rendező, mint írja, két évet szánt rá, hogy a film anyagát összegyűjtse, a meglesett részleteket összeállítsa. Ha az ember a szétvágott filmkockákat külön kartonlapokra nagyítva tanulmányozhatná, akkor méltányolhatná csak a szorgalmat, amely ezt az ötnegyedórás filmet összehozta. A kamera egy jó megfigyelő szemével járta Hollandiát. Egyetlen mozzanat, ahogy a strandoló felnőttek, öregek, gyerekek a fürdőruhájukat levetik: hányféle emberi, filmszerű jellemet fog el, s az állítólagos holland szemérmét is. Kifogásolni lehetne, hogy a holland életben túl sok a vasárnap, a strand, sportverseny, nem látjuk a munkát, a munkahelyeket, a szórakozások mellett a kórházat. Az újkori civilizáció összemosó ereje nyilvánul meg benne, a holland jelleg is csak egy-két képen, például a vásárcsodásokon üt át úgy, hogy ha a házakat nem is, de épp az életet át ne lehetne helyezni például Németországba, akár mihozzánk is. De nem ez az, ami tanulságos! Hanem, hogy a rengeteg értékes munka, kitűnő megfigyelés valahogy mégiscsak elveszett, vagy legalábbis kihasználatlanul melegítette be nemcsak a krisztinavárosi közönséget, de bennünket is, akik pedig a részleteket méltányoltuk, sőt amennyire erőnk rákényszerített, élveztük is. Miért?...

Hasonló esetben régebben félig a magam hiányérzetét is ironizálva, még a Csoda Milánóban láttán is azt mondtam, én ha már moziba megyek: mesét, storyt akarok kapni. Most az Iszony tanulságával mögöttem, komolyan mondom: akármit művészkednek, mesterkednek, nincs egyetlen művészet, amelynek ennyire a történet, a szép, egyszerű, emberi történet lenne az éltetője, nem a pszichológia, a társadalmi haszon (ahogy régebben követelték) vagy az antirealista fogások (ahogy újabban követelik), hanem a képekben kifejtett, a lélekbe látott élmény nyomát leíró történet. Valami lélektanra, következetes-ségre szükség van persze, társadalmi tanulságot, felfedezést is kaphatunk közben. A filmet filmmé azonban a történet teszi, ezért is áll minden irodalmi műfaj közt a novellához a legközelebb. A teóriával mérgezett néző felfüggesztheti ezt az elemi filmigényt, ránevelheti magát témákban a film tiszteletére, a Diadal mozi közönsége azonban nem nézi meg, s hiába a szorgalom, a megfigyelés, művészet is, a legbárgyúbb vígjátékot is elébe helyezi. Katasztrófa ez? Adottság, amelyet lehetőségként kell kihasználni.

(1966)

Aszkézis ma

I. EGY RÉGI VÍGJÁTÉKTERVRŐL

Az askézis szó az askeo igéből származik, amely gyakorlást jelent. Mitől tartóztatták meg magukat az askéták? A föld javaitól. S miért? A lélek jövő-jéért, az üdvösségért. Közben sokszor szörnyű önsanyargatásoknak tették ki magukat, mint a szobrok, oszlopokon álltak; hogy könnyebben győzzék az askézist: kiheréltették magukat.

Ebből az ezerféle exercitiumból álló s minden vallásban visszatérő gyakorlatból kihalt az értelmet adó hipotézis, a túlvilág. Az askéta szó azonban csodálatos módon mégsem vesztette el jó hangzását. Ha valakiről azt mondják: askéta, az semmi esetre sem sértő, sőt, jellemet tételez fel. Mert ha az askézissel nem is csikarhatjuk ki a túlvilági helyünk — sem mint a buddhista, a természet kényszere előli kiszabadulást —, megmarad a lehetőség, hogy valami magasabb értékekért, melyek vagy valóban azok, vagy ő annak hiszi őket, korlátozza az alacsonyabbakat, amelyeket az emberek hajszolni szoktak. S egy ilyen ember, ha kivételes is, vagy épp azért: imponál.

Arra azonban, hogy az askézis korunkban, mint Buddha korában, vagy a középkorban, tömegesen, szinte járványszerűen fölléphessen: senki sem gondol. Pedig ez az, amire úgy hiszem, szükség volna, s amire az emberi élni akarás, mint útra, remélem rátalál.

*

1945 őszén, amikor vásárhelyt nemcsak én, de az értelmiség jó része a legnagyobb szegénységben éltünk — én például a fűzfával fűtött kis vaskályha körül táncoltam reggelente, melyben a jól beosztott (egy mázsa karácsonyig) Tiszán vágott fűzfát ismeretlen jótékony kezek vágták és rakták a kamrába — egy különös vígjáték terve fogant meg bennem.

A darab akár egy olyan városban is játszódhatott, amelyben éppen éltem, s azon a napon vette kezdetét, melyen a Hirosimára esett bomba híre az alföldi városba elért. A város egyik különcét (amilyen tudjuk, akadt ott nem egy) barátja mély gondban találja.

De legalább vége a háborúnak — próbálja vigasztalni őt, mert azt hiszi, az új, rettenetes romboló eszköz döbentette meg így. De nem; ő nem az atombomba miatt búsul, hanem hogy most már kikerülhetetlenül rászakad az emberiségre a jólét. Az az energia, amely ott japánokat tépett szét, s égetett el: új gépekbe fogva magát, bőségbe meríti az emberi nemet. S mindjárt le is vonja gondolatai etikai következményeit, s egyelőre csak a hozzá hasonló baráti kis körben megindítja a jólét elleni harcot. Az idő a legalkalmasabb rá, hisz a bőség teljesen ki van szivattyúzva az életükből; megépíthetik a gátakat ellene. A komikum első rétegét épp a cél s a primitív viszonyok ellentéte szolgáltatná. A következőt a nők ellenállása, amikor a kvékersonkák s egy hízott disznó formájában a jólét szerényen kopogtatni kezd.

Azóta több mint tizenöt év telt el, s darabom tárgyát egyre aktuálisabbnak érzem. Az atomerő ugyan még a villanyvezetékeinkbe sem jutott el, s ha a magyar átlagpolgárt megkérdik, hátrányát látja-e a növekvő életszínvonalnak: valószínűleg a pokolba küld. A jólét azonban hősöm szerint észrevétlen mérgez, mint a repedt falon átszűrődő szénmonoxid. S amilyen biztosra vehető (ha csak valami robbanás nem történik), hogy ennyi megakilowatt termelésére képes centráléhoz a vezetékek is elkészülnek, amelyek az áramot előbb a városba, majd a környező falvakba, a távoli majorokba is elviszik, épp olyan bizonyos, hogy tudásunk s iparunk meglevő termelési lehetősége, potenciálja ilyen vagy olyan rendszeren át nemcsak hozzánk, de az elmarad-

taknak nevezett népekhez is eljuttatja áramát, sőt a legnagyobb ellenállást, egyes népek csodás szaporaságát is leküzdi lassacskán.

De fölkészültek-e ezek a népek a jólét befogadására; mit mutat azoknak a népeknek az élete, amelyek már elég komoly adagot kaptak belőle?

II. AZ IGÉNYEK

Azt, hogy a jólétnek milyen szerény adagja lehet már züllesztő hatású, én kis körben, a szűkebb s tágabb családomban is érzem. Családom hőskora az volt, amikor a szerény iskolaorvosi fizetésből két gyerek nevelésén kívül még egy folyóirat életbe indítását is el mertem vállalni. Azt viszont, hogy később, főleg a fordítói években tartalékot próbáltam biztosítani, valóságos bűnnek látom. A tartalék léte a női képzetet húzta maga felé, fenntartása pedig az én munkaerőm; az így keletkezett circulus vitiosus, a jólét szivattyúja volt az oka, hogy gyermekeimben tizenkét éves korban több erkölcsi pátosz volt, mint húszban, s hogy én a legfontosabb munkáim nem írhattam meg.

De ezt láttam apám nagy családjában. Akármilyen vitatható értékű cél volt a vagyonszerzés, az aszkézis, a lebbencsleves, amelyet a családra kényszerített, nagyapám, s részben még nagybátyáim korában is megőrizte az erőt, méltóságot, míg unokatestvéreim körül — akiknél a kényelem lehetősége, a jólét igénye már elnyomta az ösztönt — csak az nem züllött el, bomlott fel, aki értelmiségiként, megint csak kétes célokért, de mégis csak aszkézisra kényszerítő sorba került.

Ha nincs, ami ellensúlyozza: igen szerény többlet már züllesztő lehet. A háborús konjunktúra alatt az előzőleg nélkülöző munkások közt nem volt ritka a három-négyszáz forintos kereset, egyszerre több ablakon zúgott a rádió, de a kocsmákból is vastagabban ömlött az ének.

A minap egy fiatal ember keresett fel, a tanulás után sóvárgó falusi fiúból lett vājártanuló, szakmunkás, majd technikumot végzett aknász, háromezer forintos keresettel. A bányatelep, ahol élt, a kezdetlegesebbek közül való, még kultúrtothton sincs; s a kép, amit a bányászok életéről rajzolt — ahhoz, hogy aránylag magasán keresnek, bizony elég sivár. A háromezer, amelyből ő a bölcsészet s a koplalás fele szőkött: másokat munka után — melyet hivatásnak szinte senki sem tekint — az ital, s a más műszakban dolgozó férjek ágya felé sodor.

De mit keressük magunk körül a példát. Erről beszél az egész történelem: a jólétbe s néha igen szerény jólétbe „süllyedt” népeket leigázták a szegények, akiknek a mostoha élet konzerválta az erkölcsüket. A Nyugat meglepő renyhe reakcióját is aligha lehet mással magyarázni. A sokféle kényelembiztosító gyártmány, amellyel az ipar megkínálja őket, megeszi lassan az erkölcsi tőkét, amely a bőséget mint tudomány, vállalkozó kedv, technikai lelemény, katonai bátorság kivívta nekik.

Nem mintha e vívmányok nem lennének önmagukban jók. A telefon igazán csodálatra méltó találmány — behozza szobámba a hangot, melyért órákat kéne mennem. De ha nők, az egyik székben ülve, lábukat a másikkra téve, órákat csevegnek belé, megzavarva a munkát: akkor bizony a renyheség úrjás hálózatává válik. Az autó is isteni dolog. Egy ismerősöm bejárta úgy Ausztriát, hogy éjjel a Moszkvics volt a szállodájuk. De mennyit kell ápolgatni, akár egy fiatal asszonyt. Szerelem nélkül nem is igen megy. S mikre csábít? Milyen esztelen ide-oda szaladgálásra. Vacsorázó helyekre — ahova gyalog nehéz lenne fölbandukolni, s nélküle a nős ember lánypartnert aligha találma. S a rádió, a televízió! Ez már igazán a kultúra áldása. De ha megáll az óra s meg akarom tudni, hány óra: miket kell meghallgatni. Milyen lélekrontó zenét, sületlen irodalmat. Hát ha még ezt is céllal adják. Egy rokonom azt írja Ka-

nadából, olvasni tanítják a szomszédék fiát. A televízió s a bennlátható pif-puff történetek unalmas és fölösleges mesterséggé teszik a könyvolvasást.

S így tovább: a frizsider, amelyben nyáron is friss marad az unokák teje, a kefélogép, a mosógép megkíméli a háziasszonyok lábát és kezét. S persze az olajfűtés sem lenne rossz. Sőt a kis családi ház sem, fenyőkkel, amelyet a lakbér árával lehet törleszteni. Az ismerős doktorék milyen tipp-topp villát építettek, minden villany, csempé, beépítve. S a jacht! Annál már igazán nincs szebb, mint eldőlt vitorlával siklani a vízen, nem is kell ötvenesnek lennie, mint Dizsi bácsié. Egy ismerősöm elkerült Cape Codera: a kivándorolt magyar tudósnek öt is van a privát kikötőjében. Mindez valóban nagyszerű, irigylésre méltó, s jussanak is hozzá minél többen. Csakhogy az a baj, ha miközben lát-szólag könnyebbé, kellemesebbé, szabadabbá teszik az életet, megeszük, magukba szívják az időt, s már a használatuk, hát még az előteremtésük: rabbá teszi az embert. Pedig bizonyos társadalmi fokon nemcsak kívánatos, hogy legyenek, hanem „zsenás” is, hogy nincs. Az emigrált mérnöknek, ha részletre is, meg kell vennie az autóját, mert különben a munkásai veszik fel a gyárba menet. Azaz az ipar átveszi az élet fölött a diktandót, megcsinálja használati és játékszerét, s a szolgává és gyerekké süllyedt embernek játszani kell...

*

Minálunk persze még szerencsésebb a helyzet. Azt a jólét elleni vígjátékot én azzal akartam befejezni, hogy a hős aszkétakísérletébe belebukott, meghallgatja kommunista barátja álmait, s egy hirtelen elszánással belép a pártba, mert úgy gondolja, hogy így védekezhet leginkább a veszély ellen. A darabot nem írtam meg ezért a csattanóért, melyet nem tudtam feláldozni. Félreértették volna. Pedig ennek a tréfának komoly magja van: a párt tőkeakkumulációra kényszeríti a nemzetet; az átállás a szocialista rendszerre egy csomó meddő kísérlettel, energiavesztéssel jár; aztán az emberek belső világa is fékezi a termelést, az államnak kényelmesebben dolgoznak, mint a fillérei után a divány alá is benéző vállalkozónak: mindez igazoltá tette a hősöm feltevéseit, hogy a jólét szökőárszerű betörését késleltetni fogja.

S abban is igaza volt, hogy időt teremt a nemesebb szervenélyekre: autó helyett az emberek olcsó könyveket vásároltak, s mivel ezzel lehetett imponálni: hát tanultak. Ennek a jó hatását a leginkább azok érzik, akiket a kapitalista jólét fénye vitt ki: nemcsak azzal, hogy a jobbak valóban szenvednek attól, amit a kinti fény takar, hanem abban is, hogy azzal a többlettel, amit a jólét hátránya megőrzött vagy kifejlesztett, aránylag könnyen megállják ott kinn a helyüket.

Ennek a haladásnak azonban lassan vége lesz, s bizonyára helyes is, hogy vége lesz. Ma már nálunk is az életszínvonal emelése lett a jelszó: s bár a panaszhatalános — az utakon egyre több autó jár, s a könyvfogyasztás indexe mintha megállt volna. Ideje hát, hogy a vásárhelyi különölgával szembenézzünk.

*

A jólétnek, azaz autóknak ezt a romboló hatását egy dologgal lehet ellensúlyozni: nemes igényekkel. Azaz, ahogy hősöm előadta, az embernek lehetőségeihez képest is igénytelennek kell maradnia, s a többletet új, nemesebb igényei irányába bevetnie. Azaz az új aszkézis, mint végeredményben a régi is, nemcsak megvonást jelent, hanem bőkezűséget is. A takarékossgot nálunk az állam is propagálja. Hogy mi a célja? Nyilván a termelést kíméli — az el nem költött pénz nem követel árut; a takarékbba tettét ő fekteti be.

De ha a takarékossg azért folyik, hogy végén vegyünk rajt valamit, akkor legfőlebb nagyon kis áruk helyett nagyobbakat — ital helyett mondjuk autót — vesznek, s az állam haszna legfőlebb az lesz, hogy derekabb polgárai

lesznek, akik a fröccsüket mosógép formájában fogyasztják el, s csak a pénzsüllyedés miatt olcsó a kamat, amelyet a befektetéshez fölhasznált tőkéért fizet.

Az aszkéta a takarékossgot egy sokkal általánosabb hajlamból vezeti le: irtózik attól, hogy amit munka állított elő, abban ő dorbézoljon; általában, hogy a maga sejtkonstellációjának a fenntartására túl sok értékes anyagot pazaroljon el. Az én büszkeségem az, szoktam mondani a leányaimnak, hogy olyan selyemhernyó legyek, aki minél kevesebb eperlevelet fogyaszt, s minél több szálát ereszt. Míg másoknak viszont, úgy látom, az a büszkeségük, akkor érzik embernek magukat, ha mint egy áldozatokra szomjas Isten körül állandóan fogy, füstbe megy a sok, értékes anyag körülöttünk. Ezeket nevezem én anyagduhajoknak. Az egyik rezsóláng már ég: — nézd meg, hogy gyújtja meg a másikat, szoktam a tesztetemet ajánlani. Ha a használt, kormos gyufáról: az én emberem. Ez persze tréfa, többnyire én is új gyufaszállal gyújtom meg: azt akarom éreztetni vele, hogy elhasználni egy munkával előállított darabot, ha ugyanannyi erővel az megkímélhető, az nemcsak pazarlás, hanem valami áhítathiány is a világgal, a többi emberrel szemben — önmagunk jogainak a túlbecsülése.

De túl ezen az általános takarékossgára intő szerénységen, a józan ész is arra int, hogy az ember ne növesse meg, még ha teheti is, túlságosan a teste s élete felületét a kényelméhez szükséges anyagokkal. Sokkal több sérülés éri úgy, sokkal több gondja van, sokkal nehezebben mozog, sokkal jobban belecsömörlik léte ügyvitelébe. Egyik „mai” témájú darabomban egy olyan alakot vittem be, akinek mint özvegy embernek s vállalatvezetőnek telne rá, hogy költsön, de őneki az a gyönyörűsége, ha kis egyszobás lakásán s a maga vezetete háztartásában számokban is rögzíti: hány forintból jöhet ki a mai leveszacskók, konzervek, mosóporok világában egy igénytelen ember, s háztartási gépeivel napi hány percet kell ennek a kis üzemnek üzemeltetésére fordítania. Bocsássák meg, hogy ezt a szenvedélyemet egy régi munkás alakjába loptam a színpadra, de én ha egyedül vagyok, valóban folytatok ilyen kísérleteket, s valóban örömem lelem — mint ahogy nekik is örömük lehet —, ha a forintokat és perceket le tudom szorítani. Persze, ő azért nemesebb vagy szerencsésebb nálam: ő a pénzt közcélokra csenheti oda.

*

Nehezebb kérdés, hogy mik is azok a nemes igények, amelyeknek a viszonylag kevésbé nemesek közül ki szabad nőniük. Fialat értelmiségieknek (az egyszerűknek legalább) úgy látom, van egy bizonyos gyakorlatilag kialakult, a fizetésdiktálta igényhierarchiájuk. Nem esznek például. Azt viszont ritkán látja az ember, hogy a nem evő férjek feleségei, sőt ők maguk is rossz ruhában mennének ki az utcára. Igen sokan könyvet, lemezt vesznek a parizer vacsorából, mások viszont hosszú hónapok munkáját tömik egy fotelbe. Mit fogtok venni, ha elég pénzt spóroltok, kérdem öt éves unokámat. Egy diványt a hallba. S ha az meglesz? Egy televíziót. S ha az is? Egy autót. Ez is egy értékskála, ha az állandóan vett könyvek ki is maradnak belőle. De valóban: mik hát azok a nemesebb igények, amelyeket a mi új aszkézisünk jogosnak ismer el.

Az említett vígjátékban épp erről szólna egy jelenet. A fűzfavágó értelmiségiék, minthogy egy igényüket sem elégíthetik ki, sorra mennek: melyek hát azok az abszolút nemes igények, amelyektől a pénz nem szabad sajnálni. A könyvgyűjtés? A lemezvásárlás? De a vita közben kiderül, hogy ilyen abszolút nemes igények nincsenek is, mert sok könyvtár csak porfogó, melynek a javát nem olvasták el, az a sok beszéd, hogy melyik karmester mit hogyan dirigált, néha alig jobb, mintha az asszonyok a szabónőkről beszélnek. Az utazás költsége ritkán áll arányban a hasznával. S a gyermekeknek többet árt,

ha túl sokat foglalkoznak velük, mint ha hagyják őket a maguk módján nőni. Azaz, ha egyszer belénk fészkelte magát a gyanú az emberi igényekkel szemben, akkor nagyon nehéz megszabni a határt, hogy melyiknek kegyelmezzünk meg. Én például anélkül, hogy a hindi nemragaszkodás híve lettem volna, már negyvenéves koromban oda jutottam, hogy tulajdonképp nem maradt olyan igényem, amiért egy gyerek étvágyával vagy egy ruhára felcsillanó női szemmel harcolni tudtam volna. S az utolsó igényemet, hogy egy dolgozószobám legyen — lelkiismeretfurdalással tudom tartani.

Ez azonban kóros állapot. S egy művész végül is a művében elégíti ki az igazi igényeit; ezért is engedheti úgy el magát az életben. Az élők (s nem írók) számára azt adhatnám az igényeket rendező elvül, hogy az élet, amennyire lehet, legyen műalkotás. S e műalkotás szabja meg, hogy igényeinket hogy rendeljük egymás alá. Szobrász barátomé, akik akkor még nem nagy jövedelmükből egy csodálatos kertet varázsoltak a tihanyi Öreghegy lejtőjére, mely egy darab Firenzét varázsol a Dunántúlba, s amely méltó háttérül s inspirálól szolgál a kézzel faragott szobroknak — bizonyára okosan helyezték a többi fölé ezt az igényüket, mely másnál talán csak proccság lett volna. S ugyanúgy a fiatal tisztviselő, aki cserépbén nevelte a szőlőt, melyből később a futóhomok híres ültetvényei eredtek. Vagyis: a jó lehetőségeknek a jólétben is maradjunk urai, ne ők borítsanak el minket, hanem mi váljunk életünk terelése közben — a lemondásra mindig készen — alkotó uraivá.

III. AZ ASZKÉTAÉLET FORMÁI

Az aszkézis úgy gyakorolható a legkönnyebben, ha az ember egymagában úzná. Akinek megadatott már, hogy idegen törvények, vagy helyesebben a mások zűrzavarában élt, s aztán egyszerre csak maga maradt, annak van fogalma róla, milyen primitív körülményeket tud megszépíteni az, hogy a magunk törvényeit kristályosítsuk ki bennük. S az, hogy az ember maga van, még nem jelenti, hogy nem másokért, vagy másokért is él: amint a régi remetéknél is volt — kellett lennie — társadalmi funkciójuknak, ha más nem, hogy példájukkal, tanácsaikkal egy magasabb életre emlékeztették az embereket. Az én energiámnak például sosem ment olyan nagy hányada közcélra, mint amikor olyan szegényes körülmények közt éltem, hogy az odatévedt tudósító beszámolóját a szegénységemmel való lázításának minősítették...

Az aszkézis a családban már sokkal nehezebb, fogósabb probléma. Mert hiába érzi magát egy Attilának a pater familias, aki aranytányérról lakomázó gyermekei közt fatányérról eszik, azért csak van, amiben részt vesz, s szilkéje több gúnyt kelt és gyanút, mint tiszteletet. S az asszony, akinek állandó, de épp ezért észrevétlen gondja és szorgalma az egész család összetartozásának s létének észrevétlen feltétele: családjában igen könnyen olyan szerepre jut, mint a rabszolga a rabszolga-társadalmakban; az érdekes élet, amit számon tartanak, fölötte kezdődik. S a heterogén, aszkétából s nem aszkétából álló család nemcsak az aszkétát szorítja nevelésébe vagy számalmas szerepre, de eredményét is haszontalanná teszi: kétségbeesetten összeszedett energiája a többiek könnyelműségét táplálja, rosszabbakká teszi őket, mint nélküle lennének.

Ugyanakkor, ha a család fenntartható (s az, hogy ma, amikor minden ellene dolgozik, egyáltalán van — léte mély gyökereit bizonyítja), csak az aszkézis hulláma önthet életet belé. Azt, hogy mi dolgozik ellene, mindenki látja. Az érzékek ostromló világa: mért ölekeznek egy fiatalember azzal, akit természete megunt? Mit kap cserébe ezért? Hasonló unalmat. S mért álljon ellen egy kartársának például, akivel egész nap együtt van, közös problémák kötik össze, hogy meg ne sértsen egy másik keresőt, akivel csak a fáradtsága s az éjszakák kapcsolják össze őt. A gyerekek miatt? De hisz azokat a bölcső-

détől az egyetemig az állam s az utca neveli. A szülők mit kapnak „lelki fröcs-cseikért” — amíg tartják őket, s mit aztán, ahogy a helyzet megfordul. Ezért a „nyugdíjpótlékért” bizonyosan nem érdemes „feláldozni” magunkat. Sokkal okosabb lenne, mint egy barátunk mondta, ha a gyerekeknek voltaképpen az állam lenne az apjuk: jó nagy családi pótlékot fizetne értük az anyáknak, úgyhogy egy ötgyerekes anya is kívánatos partnere lenne a férfiakkal.

Van itt más kiút: ha a házasulandók felfogása változik meg. Ha azok házasodnak össze, akiknek az életben nem a gyönyör, hanem az egymás segítésére való elszegődés a legnagyobb érték, az a közös cél, amelyben legjobb igényeiket összehozták, s amelynek az érdekében étvágyukat is hajlandók megszabályozni. Azaz az embereknek nem az érzékiségükkel, hanem az aszkézisükkel kell összeházasodni, elérve (ami hitem szerint elérhető), hogy az együttélés öröme, az egymásért való lelkesültség csíholja fel — vagy ha ez nem megy, fékezze — az érzékiséget. Ki nem tapasztalta, hogy az érzékiség a lelki elragadtatással is felcsíholható? Hogy a megszokott partner, ha egy szép idea gyűl ki mögötte, amely lényének új értelmet ad, egyszerre mint test is kívánatossá válhat. Amikor egy alkalommal azt mondtam, hogy a szerelem még nagyon új vívmány, melyet nekünk kell tökéletesítenünk, én az együttlétek varázsán túl, az egymásban szított lelkesedésnek erre a crescendójára gondoltam, amely végül is magába építi, mint alsóbbrendű összetevőt, a majomi sóvárgást is. De ha ezt nem is érhetjük el, elérhető, hogy a barátság, a másik fél iránti kímélet, az épített erősebb legyen (a legrosszabb esetben: végül is erősebb legyen), mint az érzékek sugallata. Mindezt persze csak egy aszkéta életfelfogáson belül lehetséges. Mert nem lehet az ember élvezetvállású, s nem lehet ugyanakkor ezen az egyre nehezebb ponton (ha csak fogyatkozások nem szorítják rá) önmegtartóztató. S ha a szülőkből megvan az aszkézisnek ez az egyetértése, akkor (az esetek nagy részében) át tudják a gyerekekbe is önteni. De ha az egyik csak fölfejtani tudja a másik által a gyerekekbe szőtt példát, vagy mind a ketten más példát adnak, akkor hogy várható, hogy amikor a gyerekeik érdekében aszkézist prédikálnak, annak fogantatja legyen.

De ha az aszkézis és család nem egymást kizáró fogalmak, s a múlt protestáns mozgalmi, huszitizmus, puritanizmus összekapcsolásuknak szép példáit adták, az bizonyos, hogy az aszkézis tömeges gyakorlását mindig nagyobb szellemi csoportosulások tudták csak biztosítani. Az aszkétacsalád is mintegy az ő oltalmukban fejlődhetett ki. A remeteség a kora középkorban akkor lett igazi társadalmat formáló erő, amikor a remeték szerzetesrendekbe álltak, s a Nyugat politikai ösztöne egyik legelső megnyilvánulása az volt, hogy az üdvösségüket kereső individualista remetét a közfunkciókat vállaló köztársaságokba tudta egyesíteni.

Egy ilyen, a szó új értelmében aszkéta közösség elhelyezkedése egy meglévőben — mint azt munkáim hosszú sora bizonyítja — író pályámnak a „lovagrenddé alakításától” a *Kapásokon, Cseresnyésen* át legújabb darabomig, melynek a *Nagy család* címet adtam: egész életemnek sóvárgása is volt. Pedagógusi éveim nemcsak azért jelentenek boldog szívet az életemben, mert taníthattam, hanem mert az „osztályban” — igaz, serdülőkkel, s csak a nap felére — ennek az álmodott szellemi közösségnek a mását sikerült létrehoznom. Elszigetelt, egyéni, lélektaniba vesző hajlam ez a „nagy család utáni vágy”? Én nem hiszem. Sőt, ahol valami igazi közösség jött létre, a régi munkásmozgalmi sejtekből, hajdani cserkészekből, Karácsony Sándor csoportjáig, vagy azokig, amelyek most verődtek össze, egy-egy hivatott pedagógus vagy klikket fönntartó asszony körül, mindig fel lehetett ismerni ennek a védelmet nyújtó, nagy családba futó ösztönnek a munkáját, esetleg eltorzulását.

Arra csak kivételes hősökben van erő, hogy egymagukban alkossanak „rendet”, s magukban legyen annyi „üdvösség”-kiharcoló hév, amelyet hiába szív a környezet hidege, ők egészükkel folyton meg tudnak újítani. A legtöbb

embernek szüksége van rá, hogy jó törekvései rokon gondolkodásból és példákából meríthessenek erőt, s a hővesztés ellen hozzá húzódó emberek melege védelmezze meg. Az aszkézis gyakorlatának, ha ugyan sor kerül ilyesmire, ma is a „nagy család” a legtermészetesebb gyakorló rendje.

IV. ÁLLAM ÉS ASZKÉZIS

Milyen álláspontot foglalhat egy ilyen aszkézis szórványosan létrejött, vagy akár tömeges jelentkezésével szemben, ha ugyan valóban létrejön ilyesmi — a szocializmus?

A szocializmus legnagyobb veszedelme, úgy hiszem, nem az, hogy a kapitalista államok összefognak és megverik, hanem ahogy a monília terjed az almán — az élvezetvállásra térnek át. Tulajdonképpen miért ne térnének? Elvégezték a munkájuk, s mit csináljanak tovább? Nem lehet mindenki levelező hallgató. Meg ha az lesz, azt is elvégzi egyszer. Azoknak a foglalkozásoknak a száma, amelyeknek az ember egészen odaadhatja magát, elvben is korlátozott, a gyakorlatban százféle okból meg még inkább. Életem során egész könyvtárnyi munkát állítottam össze arról, hogy a rutin munkát hogy lehet alkotó munkává alakítani. De hogy erről egy kis könyvtárnyit kellett írnom, épp a legjobb bizonyíték, hogy ez nem könnyű dolog. Kívánják az SZTK-orvostól, aki hetven-nyolcvan beteget vizsgál meg egy nap, hogy gyors benyomásaiból valami tanulságot vonjon össze. A vegyigyar mérnökétől, hogy az ismétlődő folyamat folyton új részproblémát csikarjon ki. Persze lehet (épp ezt akartam megmutatni), de ezek a problémák is ritkán olyanok, hogy az egyre magasabb műveltség, széles olvasottság által ébren tartott önkifejtés igényét foglalkoztatni tudja. S a legtöbb pályán annyi része sincs ennek az igénynek, mint az említettek. Ugyanakkor a szabad idő se olyan nagy, a felhasználásnak sincs olyan világos célja, hogy az átlagembereknek a munkájukon kívül más értelmet tudjon adni, mint a pihenésnek a szórakozásokkal való megfűszerezését. S ez az, amin át az élvezetvállás — minden vallás közül a legvidámabb, s valójában a legszomorúbb, a legtöbb boldogtalanságot készítő — az embert hatalmába ejtheti.

Közben maga a szocializmus, a szocialista állam még mindig úgy viselkedik, mint az aszkéta: egyes igények kedvéért millió másodrendűt kell megnyirbálni. Nem rég az egyik ipari központban egy gyönyörű felsőtechnikumot volt módomban megtekinteni. Az épület az építészetünknek igazán büszkesége — húszmillióba jött — s egyetlen főiskolás taníttatása a legjobb becslések szerint évi 60 000 forintba kerül. Mennyi Mehrwertet, tehát személyes igényt kell elvetni ahhoz, hogy ezt a fényűzést (melyet a kapitalista állam a hallgatókkal fizettet meg) győzhessük. Ne értsük félre — én, az aszkéta (ha úgy tetszik, elméleti aszkéta) helyeslem ezt, s ebben látom, az állam aszkézisében, a szocializmus egyik erejét. S valószínű, hogy épp az oktatás terén kevesen is mernek szólni ellene. Sok minden nem válik be. Aki a tihanyi citromos előtt elmegy, s hozzáasszociál pár hasonlót, amit látott vagy elképzelt, az ritkán lesz olyan belátó, hogy azt mondja: ez hozzá tartozik, nyilván más merész kísérletek térítik meg, ami itt kárba ment. S főként, ha már az élvezetvágyó emberek sorába tartozik, az állam tékozlását állítja szembe a maga visszaszorított tékozlásvágyával. Aszkéta államot tartósan csak aszkéta polgárokkal lehet fenntartani. Ha a tagok az élvezetvállásra térnek át, akkor annak lassan a hatalom is engedni kénytelen. Azt, hogy az életszínvonal emelését az állami élet céljának tűzzük ki: egyik jele már ennek az engedésnek. De más, ennél nagyobb oka is van, hogy szocializmus egy ilyen aszkéta mozgalomban a maga életre feltöltését várja. A szocializmus kiszaggat a maga pogácsaszaggatójával egy csomó keretet. Meghagyja a családot; osztályokban neveli a gyermeket, az egyetemen is csoportokban tanulnak, a munkahelyen brigádokban dolgoznak

— létesít köröket, szervezeteket. Mindezek a keretek azonban ritkán válnak igazi közösségekké, túlbujánzásuk sokszor épp a bennük levő közösségi ösztön szorulásával tart lépést. A téesz-mozgásban gyakran lehet tapasztalni, hogy ahol egy-egy kis falu valahogy mint „közösség” lépett be a téeszbe, boldogul is, míg azok, akik csak beleterelődtek, állandóan lopnak, veszekednek. Azaz az államnak, ha azt akarja, hogy keretei ne csak katonai szakaszok, századok, ezredek legyenek, amelyeket akként is tűrnek el: bizonyos engedményeket kell tenni a nagy családi ösztönnek, felfedezni, szövetséget kötni vele.

Ma azt mondhatjuk, hogy a közösség s a közösségi ösztön közt gyanakvás van. Ahol az utóbbi jelentkezik, az előbbi „összeesküvést” szimatol; az ösztön viszont, ahol kerettel, viaszcellával kínálják: kényszert, börtönt gyanít. A kívánatos persze az lenne, hogy a kínálkozó keretek — a közös nagy család — mint egyre nagyobb családok foglalják magukba egymást, föl az államig, a közös nagy családig. Egyelőre azonban az is nagy dolog volna, ha az állam több bizalommal nézne — persze nézhetné — ezeket a spontán csoportalakulásokat, s arra törekedne, hogy a maga absztrakt cellái ennek az ösztönnek természetes módon lakásává váljanak. S ezer alkalom van, hogy ennek a spontán nagycsalád-alkotó hajlamnak engedményeket tegyünk. Az iskolában az egymást nem ismerő gyerekeket persze lehet csak úgy találomra osztályokba sorolni: de később a kérdezés és a befogadás már elősegítené, hogy azzá legyenek. Ugyanúgy az úttörőrajokban, felnőtt korban kutató csoportokban, amint az meg is történik.

A szocialista államnak ez a fokozatos „örjás családdá” válása persze csak akkor haladhat előre, ha az az aszkézis, mely a kis családot fenntartja, a különféle munkacsoportokat egy nagy családhoz teszi hasonlónak, nem főntről hangzó prédikáció lesz, hanem örömet adó, letről terjedő tapasztalat, amelyet az államvezetés (maga is nagy család) csak megért és helyt ad neki. Ha ez nincs így: az élvezetvállás rothasztja szét az atomokat.

*

Az utóbbi két évben tanultam meg a galery szót, mely tudásom szerint képtárat, folyosót stb. jelentett. Ma a fiatalok bandáit értik alatta, melyek a rossz értelemben vett szabadság, a társadalmi kihívás sejtjeiként alakulnak. Azokkal, amelyek útonállásra adják magukat, a rendőrség, gondolom, elbánik, de szelídebb formái, úgy látom, egyre népszerűbbek lesznek.

A Balaton mellett két ilyen galerifélébe is volt betekintésem: az egyikbe serdülő korú fiúk-lányok tartoztak, s beérték azzal a virtussal, hogy az őszibarackosokat meglopják, a horgász gilisztáit kútba dobják, a sátrakat összedöntsék, öreg embereknek macskazenét adnak, s amivel majdnem megtévesztettek, a nyaraló autóbuszokat megdobálják. A néhány évvel idősebb s népe-sebb galeri — ahogy hallom — már a Dolce vita című filmből is tanult, ha kérkedéseiknek hinni lehet, a lánytagok sem jobbak a fiúknál; a lezser viselkedéshez az is hozzátartozik, hogy országos nevű emberekről, akiknek a házában megfordultak, a tisztelet minden jele nélkül nyilatkozzanak.

Hogy a közbeszédben, anélkül, hogy a kriminalitás határát elérnék, mennyivel sötétebb galerik is alakulnak, azt nem kell említenem. Hogy ezekben a bugyipartikban, megfojtott lányok történetében mennyi az igaz: a rendőrség tudná eldönteni. Én csak azt szeretném megemlíteni, hogy ez a galeriképződés nemcsak a fiatalok közt folyik, megvannak ennek a privát formái; az éjszakai ivások, a nők és feleségek kicserélései, s vannak kevésbé ismert, munkahelyi formái is, amelyeket inkább csak gyanítani lehet, mert leleplezése már nem is a rendőrség feladata körébe tartozik. Nemrég egy olyan falu mellett vittek el autót, amelyben állítólag egyetlen téglá sincs, ami nem lopott. Ez a történet valószínűleg túlzott, a tömegrablás zavarosabb időkben történt, de hogy a köz-

hit inkább humorral tartja számon, bizonyos elnézést jelent az effélékkel szemben.

Ebben a galeriképződésben — főként a fiataloknál — én nem azt tartom súlyosnak, amit elkövetnek, nem a rosszat, hanem a jót, ami eltorzul bennük. Mert az természetes, hogy az ifjúság bátor akar lenni, s a bátorságát valahol meg akarja mutatni, az jó, hogy az ifjúság társulni akar, s másokkal való társulásban keresi a kibontakozását; még az is, hogy a világot, melyet az öregek csináltak neki, friss idegenkedéssel, esetleg túlzott kritikával ellenezze, s a maga vágyainak némi tiszteletlenséggel törjön utat. Az ijesztő ott van, amikor ebből a sok helyen csoportba hajtó hajlam ilyen csoportokat tud létrehozni. Mert mi a galeri? Tulajdonképpen egy ráksejtté vált „nagy család”, amelyben a konstruktív ösztönök elvadult, romboló alakban jelentkeznek. Adminisztratív úton ezt legfőlegbb operálni lehet. Az igazi gyógyítás — ha a betegség alapját képező folyamatot tudjuk megfordítani.

Megbecsülni azt, hogy a betegség az ifjúság, a társadalom milyen részét érte, azt hiszem senki sem tudja, én legkevésbé. De tán nem is ez a fontos: hanem hogy ilyen betegség megvan, s társadalmunkban van bizonyos hajlam rá. Almafáinkon az idén megfigyeltem: milyen kis folt az egyik nap a monília, s a penészes karikás barna foltjai másnapra, harmadnapra az egész almán szétfutottak. Mivel lehet ezt a betegséget megállítani? Erősebb, több s igazabb örömet adó életreceptekkel, amelyek az adott viszonyok közt is kivihetők. Irodalmunk alapproblémája itt érintkezik irodalmunk jövőjének a kérdésével.

(1969)

Díjak és ünneplések

A díjakkal én szerencsétlen voltam. Az elsőt, a Baumgarten-díjat harminc-estendőskoromban kaptam meg. A csábítása nem a pénzsőszeg — 4000 pengő fölért mai százezerrel —, hanem, hogy Babits Mihály osztotta. Akkor már megírtam jó két kötetre való esszét, mögöttem volt az első nagy regény, az *Emberi színjáték*, s úgy hittem, megfeleltem az alapító kikötéseinek, olyan író voltam, aki sokat áldozott is az irodalomért (hisz csak egy-egy olyan esszéhez, mint a *Pirandello* vagy *Ortega* egy nyelvet kellett megtanulnom és egy könyvtárat kellett összeolvasnom) s az irodalmi világ nem méltányolt addig, a kutya sem említette még a nevemet sem. Mégis bizonyos büntudattal vettem át a díjat, hisz megvolt az állásom s kikötöttem, hogy azt kizárólag tanulmányokra, könyvszerzésre fordítom, mindjárt béreltem egy görög tanárt — egy akkoriban elbocsátott egyetemi tanárt, aki még abban az évben meg is halt. De hiába biztosítottam be magam előtt, az én Baumgarten-díjam bizony osztatlan felháborodást keltett, nem volt glossza, amely helyeselte volna s az egyik napilap, amely köré pedig írók csoportosultak, olyasmit írt, hogy eddig egy esszé jelent meg — Babits Mihályról, a díjosztóról. Akkoriban halt meg a kislányom, ez is érzékenyebbé tett a bánatomra, egy különösen durva támadás után lemondtam a díjról. A visszautasítást egy szerelmi vallomás formájában akartam megtenni: lemondok a díjról, hogy visszaszerezem a jogomat Babitsot dicsérni. A kúrátorok azonban veszélyesnek érezték a levelemet s a visszautasítást, s én, föltéve, hogy a díjtól szabadulok, lemondtam ennek az elégtételéről s a hátralevő kilenc havi részt nem vettem fel. Volt súlyosabb következménye is, mint a megbélyegzéssé változott elismerés: akkor támadt Babits és köztem az első rés, kiderült, hogy szerinte másféle természetű s más érettségű emberek vagyunk. Díjat pedig — fogadtam meg akkor — én el nem

fogadok ebben az életben. Ezt a fogadalmat azóta egyszer volt alkalmam még a negyvenes években megtartani, s az utóbbi tizenöt évben épp háromszor szegtem meg. A József Attila-díj, amelyet azért kaptam, mert az akkori párttitkár megdicsérte egyik fordításom, 1950-ben menlevél volt, a visszautasítása eszeveszettség lett volna; nemcsak a fordításokból élünk, de az volt a címem az élethez, még jó, ha csak a család kenyerét veszi el. A Kossuth-díjat 1957 tavaszán vettem át, a visszautasításának politikai hatása és következményei lettek volna. A külső nyomás — belső vívódás a kórházból kikerült beteg embert olyan állapotba hozta, amilyenbe azóta sem igen voltam. A harmadik díjat, a svájci Herder-díjat az idén tavasszal ítélték oda. Bár tudtam, hogy nekem csak fáradságot, életrontó napokat fog jelenteni, ezt sem mertem visszautasítani. Tudtommal ez volt az első nemzetközi díj (Nagy Sándor és Aczél Tamás díját elfeledve), amely magyar író tüntetett ki. A díj inkább a kelet-európai irodalomnak szólt s véletlen volt, hogy épp nekem jelent meg három könyvem német nyelven — nem akartam ilyen bontó gesztust mutatni. Különben is Kodály Zoltánnal kaptam meg, nem pókhendiség-e, amit ő elfogadhat, visszatolni? Beértem azzal, amivel az eddigieknél, a díj erkölcsi része ússzon ki úgy, ahogy kiút, a magam céljára egy fillért sem fordítottam belőle. Az eredmény? Tán egy díjkiosztásnál sem fordult a jutalmazó szándék ennyire, mint ebben, az önérzetem ellen. Ha van eredménye, hát az csak a Baumgarten-fogadalom végső újrafogadása. Remélem, hogy sem itthon, sem külföldön nem jut senkinek az eszébe kitüntetni, de ha igen, meg lesz nem csak az erőm, de a kiadós érvem is, hogy visszautasítsam.

*

De amilyen szerencsétlen voltam a díjakban, olyan szerencsés voltam az ünnepeltetésben. Kétszer ünnepeltek életemben. Egyszer most húsz éve, akkor is decemberben, első elbeszélésem, a *Horváthné meghal* megjelenésének 20. évfordulóján. Akkor már Vásárhelyen éltem, a nappal a pedagógiai tervezés tüzeiben folyt, az estéimet azonban ez a láz sem tudta átmelegíteni. Akkor még a Kristó patika fölötti kis lakásban laktam. A lakás meg is haladta az igényeim, csak egy baj volt: nem volt mivel kifűteni. Illetőleg kaptam én is egy mázsát a Tiszán kivágott fűzfákból (melyet egy ismeretlenségbe merült diákcsoport fel is vágott), de ahelyett, hogy azt — tart amíg tart — eltűzeltem volna, én azt kiszámoltam és becsítottam, három-négy darabot volt szabad egy este eltűzelnem, amely meleget inkább csak kalóriában adott, hacsak az állati meleget nem számítottam, amit a nedves fa begyűjtésének a kínja csiholt ki internátusi kosztra fogott szervezetemből. Többnyire a petróleumból kellett egy lötytényesnyit feláldozni, hogy meggyulladjon. Egy este, épp az éjszaka szorongásával baktattam haza a könyvtárból, ahol a délutánjaim töltöttem. Már egy-két perce ott ténfergek a szobámban, amikor észreveszem, ni, itt barátságos a klíma. A vaskályhára nézek: ég benne a tűz. Biztos Kristóné mesterkedett. De még a kályha résein kivágó mélyebb fény sem keltette fel a gyanút, hogy ezt nem az én fűzfám adja. Inkább bosszús is voltam a jóindulatra, amely így gazdálkodik az enyémben. Egyszer csak az ablakra nézek, Pákozdy Ferenc, a költő szakállát látom, amint a folyosón az előszoba felé tart. Megörülök — nem lesz barátságtalan az este. Ő máskor is ült velem a hideg szobában az asztal körül, most még meleg is van. De lám, Pákozdy mögött ott kullog Mátyás Sándor, aztán Tárkány Szűcs Ernő joghallgató, no itt szimpozium lesz — s a tea és a cukor mennyiségen kezdek spekulálni. De mi ez? Kisértetjárás. A folyosón új és új alakok vonulnak el, akiket nem is tudok agnoszkálni. S egy perc múlva leheletek melegével telik meg a szoba, a háttérből Kristóné nézi mosolyogva a jelenetet. Egy kis kör alakul velem szemben s Mátyás szavaiból értem meg, hogy mit akarnak ezek ünnepelni.

Az este lefolyását nem tudom tovább mesélni. Nem azért, mert elfelejtettem. Ha rá gondolok, a meleg elborítja a szívem. Amiért nem tudom elmondani, az, hogy egyszer már megírtam, nem úgy, ahogy pontosan történt, hanem ahogy abban a regényben, az *Égető Eszter*ben történnie kellett s a költemény nyomta el emlékezetemben a valóságot. Akik olvasták, tán emlékeznek a jelenetre: Méhest ott, az Égető Lőrincz volt szobájában lepik meg a barátai, hátul a Kölcsey utcai házban s én évek óta élek abban a hitben, hogy rajtam is ott ütött rajt a meglepetés. Mostanában, hogy egy kicsit alaposabban kezdek emlékezni, gondolkozni, rémlett fel bennem a vaskályha, melybe az ünneplők adtak 30 kiló szemet s utána rekonstruáltam, hogy hisz én akkor még az Andrassy úton a patika fölött laktam, s ahogy tovább kezdtem gyanakodni, egyre több részlet lesz bizonytalan. Arra meg mernék esküdni, hogy Kristóné vendégei, Izsó Kálmán, a Zeneakadémia igazgatója és felesége, akit Leona nényben örökítettem meg, ott voltak. Leona néni hangját is hallom, amint a Psalmust énekelte. De a dátum gyanús — ott voltak ők még decemberben, mintha már novemberben kellett volna hazautazni. A valódi estéből szinte csak az marad meg, hogy amikor én a kis teám szedem elő s a kis tartalék spirituszt próbálok feláldozni, a konyhából egy görpikolón ritkán látott ételeket toltak elő, jelezve, hogy már az érkezésem előtt oda voltak készítve.

A kis összeesküvést Tárkány Szücs Ernő eszelte ki, sétáik egyikén vetette fel, lehet hogy épp most lesz húsz éve. S némi rezignációval, mint aki a rosszal jegyezkedett el, várta, hogy lesz-e folytatása. De a szép estére, a megvigasztaló búcsúra már egy egész kis társaság fogott össze, s az ott levő két diákon át a fél város figyelte.

*

A másik ünnepség most néhány napja foly le, s most örökítem meg, amíg költeménnyé nem változtatja a hála, mert hisz regényrészlet nem lesz már biztosan. Mátyás Sándor meghív idónként Szentesre, ez alkalommal azt is hozzáfűzte, most lesz húsz éve annak az estének, s nem szeretne elkésni a köszöntésnél. A kis körben, akiket összetoborzott, a húsz év előttiékből nem lesz ott senki rajta kívül, de mégis a legigazabb örökösei annak az estének. Egy drámába voltam beletemetkezve, de megígértem, hogy lemegyek. Ugyanakkor Kecskemétre is meghívott az ismerős nyomdászból lett kultúrtaácsnok, tiz magyar író mutatnak be tíz este, kit filmmel, kit pesti színészekkel, kit helybeliekkel, ki hogyan csábítóbb, s szeretné, ha mint Weöres, én is megjelennék. Az előszót hajdani vásárhelyi vendéglátóm s mostani lektorom tartja. Évek óta nem veszek részt ilyesmin, de szombaton ülünk össze Szentesen, pénteken Kecskeméten is megállhatok, meglátogatva hajdani kiadóm, Tóth László családját, no meg ellenőrizni, hogy egyeztetni össze meghívóm a négyszemközi dicséreteit a hivatalos kritikával. De kiderül, hogy elnéztem a naptárt, a kecskeméti est nem pénteken, hanem csütörtökön van, haza kell jönnöm, s újra utaznom, ezt már nem vállalom. A lemondó levélbe, hogy barátságosabbá tegyem, a beleegyező szándékot is belefűzöm. Másnap csöng az interurbán, s végre is be kell váltanom ígéretem, az ostyának szánt történetet, mint tíz óra asztalköszöntő beszédet, dobogó ülést, dedikálást hajtják be rajtam. De nem bántam meg: a kecskeméti lerándulás nagyszerűen sikerült. Jártam a Tóth László utcában, ahol harminc éve, mint a *Tanú* szerkesztője Európa legszebb sakk-könyvtárában aludtam, a rokonokkal elmondattam halála körülményeit — a legéletrevalóbb, legszívósabb, legtájékozottabb magyarok egyike volt, akit személyesen is ismertem, az emlékébe is jó volt megmerülni. Az előadás is kitűnő volt. Négyen ültünk a dobogón: aki megidézett, a kritikus, Kristó és Orosz László, aki mint 24 éves fiú, szakfelügyelőm volt Vásárhelyen s mint kiderült, 57-ben a legjobb tanulmányt írta, a regény helyét pontosan kijelölve, az *Égető Eszter*ről. Balra tőlünk a Katona Színház színészei, készen a szere-

pükkel. A bemutató mindnyájunk meglegedésére végezte a dolgát — nem volt irigylésre méltó helyzetben, az én élő szomszédaságom, anyja Amerikából néző szeme (aki ott szedi rendbe az elszakadt családja ügyeit), s a frissen elvégzett esti egyetem eléggé nehezé tette pályám méltatását — a jóhiszemű vidéki közönséget pedig semmi sem jellemezheti jobban, minthogy másnap nem azt mondták, hogy Németh László is lejött, hanem, hogy itt járt egy marxista tudós, most már ők is rájöttek, ki az az N. L. A legnagyobb meglepetés mégis a műsor: nem tudom kit dicsér a kiválasztás, de el sem képzelhető három részletben (*Villámfény* IV., *Galilei* II., *Utazás* I.) ennél szerencsésebb bemutatás. A dedikálások egy órával megtölték az előadást. Egyetlen hiba csúszott be, az utolsó pillanatban két tanulmányt dugtam a táskámba, a *Kiadatlan tanulmányok* most összegyűjtött anyagából: az egyik kecskeméti emlék — jórészt a Tóth László-barátság története, s ha ezzel mégis baj lenne, egy rövid írás, melyet huszonhárom éve a *Nyugat* negyedszázados jubileumán olvastam fel, hogy csinált belőlem író a *Nyugat* novellapályázata. Én a kecskeméti emlékeket akartam felolvasni, a rendezők, minthogy az az Aranyhomokban megjelent már, az emlék felé hajlottak, mely a pályám kiinduló pontja volt. Így történt aztán, hogy a helybeli újság, mint a negyvenéves írói jubileumról számolt be erről az estéről, s hogy odahaza vagy huszonöt gratuláló sürgönyt, levelet kaptam, amelyek közül hat Tatáról érkezett. A szálakat könnyű volt követni — a tatai tanárnő testvére Kecskeméten él. Asconából is kaptam egy levelet, ott lakik a tatai tanárnő legjobb barátnője. Még névtelen olvasóktól is kaptam sürgönyt, azokat azonban mind ugyanazon a pesti főpostán adták fel. Minthogy miskolci, békéscsabai sürgöny is került a csomagba, a feleségem nyomozott, hogy tán mégis jelent meg valami hír idefönn Pesten is — de egy filológiai barát elárulta az összeesküvést; a *Nyugat* emlékezetes száma december 15-én és nem 1-én jelent meg s a jóbarátok mind 15-re időzítik a sürgönyüket.

A java azonban ezután következett. December 8-án felhív egy barátom, hogy Berki Sándor ül itt nála; egy negyedóra szeretne feljönni hozzám. Hogyne, várom — örültem meg neki, mint ritkán a vendégnek. Berki Sándor a mezőszilasi termelősövetkezet elnöke, felvirágoztatója, akivel 64 nyarán barátkoztunk össze — számomra az volt a barátság ingere, hogy egy valódi termelőegységgel kerültem kapcsolatba, hozzá épp a legvirágzóbbak egyikével, neki meg, hogy miután fiatalon a legtekintélyesebb elnökök közé került fel, most már a Világoson épülő üdülők után azt a fényűzést is megengedheti, hogy egy írója legyen a tsz-nek, hozzá egy mezőszilasi. Az idén nyáron azonban nem fejlődött tovább a barátság. Én nem váltottam be a szavam, nem költöztem le Szilasra a tsz egy évét mint szemlélő végignézni és történetét megírni, ő járt egyszer-kétszer Sajkódon, de nem talált odahaza.

A negyedórás felszaladásból háromórás beszélgetés lett. Asztalbontás után derült ki, hogy célja is volt a látogatásnak — szeretné, ha december 11-én a termelősövetkezetnél ünnepelnék meg negyvenéves írói évfordulóm, negyven-ötven olyan embert hívtak össze, akivel gondolják, hogy jól érzem magam. Én húzódoztam. A drámám! Meg az emberek idejét lopni. De feleségem rácsap: ha Szentésre meg Kecskemétre, meg nem tudom hova elmész, épp Szilasra ne mennél. Ez gyanút kelthetett volna: nem szokott ő Mezőszilasnak ilyen lelkes ügyvédje lenni. Ehelyett inkább csak morogtam, a könyvtáros barátom azt beszélhette be nekik, hogy engem meg kell ünnepelni. A szilasiak nagyon becsületesen megmondták, hogy ők nem igen olvasnak, vagy ha megpróbálták, megfájdult a fejük. S ebben én igazat is adtam nekik, micsoda fölösleges egy csomó jó erőt az okosabb dolgoktól elvonni!

A szilasi hétvég azonban elhatároztatott. Mostanában estem át egypár nyomáspróbán (így nevezem a repedékeny ereket próbára tevő vérnyomásfelhajtásokat); ez azonban a legnagyobbinak ígérkezett. Csütörtökön délelőtt-dél-

utáni írással befejeztem Puskin-drámám, a pénteket arra szánva, hogy valamit mégis csak mondanom kell a tsz-tagoknak, s mivel este a fáradtságtól nem mozog a nyelvem, gondoltam, leírom azt, amit a pohárköszöntőn mondhatnék, így az *Elvágott kötelekből* (készülő könyvem utolsó fejezete) sem fog hiányozni egészen az utolsó időben felvirágozott tsz-kapcsolatom. A pénteki nap ezzel telt el, a szombati a gépeléssel s a vele járó dühöngéssel — az új gép szakította a papírt. A javításra már nem is maradt időm — a gyorsvasút rázása közben nyomkodtam a ceruzavonásokat, melyeket ember legyenek, ha olvasni tudok. Az állomáson Berki várt az unokabátyámmal, aki az elválásnál megígérte, hogy majd feljön este feketére. Üdvözlés, beszélgetés. Én elvonulok a javítást befejezni. S próbálgatom, el tudom-e a leírtakat élőlőszóval is mondani. Ez a legnehezebb, hogy az ember a leírt mondatot keresse az emlékezetében. Föl is adom a kísérletet, kóválygó fejjel ülök a sötétben. Aztán, minthogy úgy is hallok a beszédet, kivonulok a társalgókhoz. Fél hat már elmúlt, Berki helyett Hintsch érkezik meg, az *Iszony* filmrendezője. (Ő már járt Szilason, szemre vette a házat, s most nem is gondolt rá, hogy máshova mehetne.) Hát te hogy kerülsz ide? Csodálkozom. Ez az álhatatos még mindig az *Irgalom*ról ábrándozik, azért jött nyilván ide is le s ígéreti minden statisztikai valószínűséggel szemben az *Iszony* milliomodik nézőjét —, amihez én lehetetlen feltételként az új szerződés vállalását kötöttem. Ez a makacsság meghat. Berki azonban csak nem jön. Nem fél hat, fél hét is elmúlt. Biztos most tereli be szegény tsz-tagokat. Volt itt nemrég egy író, tizenöt embert sikerült behozni rá. — A rendőrségnek kell elvontatni a tüntetőket — tóditja Hintsch, amivel bizonyítja, hogy az írója lélektanát is ismeri. Végre hét felé megjön nem Berki, de egy rokonom, aki ugyanarra a névre hallgat, mint a szigetvári hős. A megyéből vártak még valakit, azért a késés. De ezen sem fogok gyanút; amikor a múlt nyáron itt jártam, akkor is így összehoztak valami székesfehérvári emberekkel.

Ahogy a régi Droppa kastély kapuján befordulunk, két karszalagos fiatal embert látok a homályban. A kastélyfeljáró tele van autóval. Ennyi autó — csodálkozom. Ezeknek a nagyrésze máskor is itt van — folytatja az ámítás. Az előtérben Berki meg a felesége vár, egy kedves talpraesett asszony. Fölvisznek a nagyterembe. Kisgyerek koromban a két tornyú kastély épülése esemény volt, de ebben a teremben sohasem jártam, a kastély udvarán is csak amióta tsz lett. A magas mennyezet alatt rengeteg tér, bal oldalt harminc-negyven asztal, jobb oldalt színpad; nem nagyon tudom a tömeget becsülni, de hogy nem hatvan ember köszönt, az biztos. Ahogy helyre botorkálok, látom, nemcsak Hintsch jött le. Az első meglepetés a két lányom és a vöm, szó sem volt róla, hogy ők is itt lesznek. Hát ti? S már Simon Pistára' kell csodálkoynom. Egy szép fekete arc nyomul felém, hirtelenében nem is tudom ki az, Váci Mihályt kell ott látnom mögötte, hogy rájőjjenek, a felesége, aki az *Irgalom*ról a legszebb kritikát írta a *Kortársban*. Aztán műgyűjtő háziorvosunk orosz-lánfeje merül fel, aki anyámat hosszú kezelés után csókkal engedte a kórházba. A szomszéd asztalnál Kállay Feri fehér foga mosolyog rám s húzza magára a kába tekintetem. Kiderül, hogy nem ő az egyetlen színész itt, Töröcsik Mari, Spányik Éva is ott van a közelében. Egy kicsit olyanformán állhatok itt, mint a Szibériából hazatért fogoly az *Irgalomban* — erőfeszítésembe kerül, hogy a rámmosolygókra ráismerjek s szétszórt létüket a mezőszilasi tsz-be összehozzam. Az a szép ősz fej — de hisz az Varga Irén elektromérnök férje, akinek tegnap hallottam a beszámolóját az új Kossuth-adóról a rádióban. Ez az eleven, intelligens arc, aki néhány nappal ezelőtt számolt be amerikai útjáról, Marx György. Ez a Beethoven-fej, kezem széles kezébe fogó kéz, Erdei Ferenc, persze Juhászékkel, ahol az asszony anyni kéziratom születésének a bábája (gépelője). Szerencse, hogy többnyire a férfiak jönnek elébb, az asszonyok identifikálása nehezebben menne. A ráckevei orvosnőről például csak másnap tudtam meg, hogy ott volt és hajnalig nótázott, pedig egy nagy rosszullétem-

ben, véghagyatékomban egyszer azt írtam, ha már nem lehet meg beszéd nélkül a temetésem, búcsúztasson el ő a közönség nevében.

Az összeesküvők kábultságomon láthatták, hogy a meglepetés mennyire sikerült. De hát hol vannak a tsz-tagok, kérdem, amikor majd minden asztalnál ismerős arcok villannak fel. Azok is vannak azért, próbálnak megnyugtatni. Megkezdődött a műsor, a dobogón két órjás közt Illés Jenő ül, az influenzája miatt még jobban összeesve. A két órjás közül az egyik Berki, a másik Czine Mihály. Az elhelyezés arra vall, hogy ő fogja a méltatást tartani. Ennek megörülök: prospektusát lapozva irigyeltem Nagy Lászlót, hogy Czine vezeti be. Nemcsak kitűnő író, nagyhatású egyetemi oktató, de a magyar irodalom egy leváltásra, elfeledésre ítélt irányzatának a védője is. Szabó Pált, mint íróát azóta becsülöm igazán, amióta az ő Könyvről-könyvre sorozatát hallgatom. Azt azonban, hogy rólam hogy gondolkozik, nem tudtam. Egyszer-kétszer össetalálkoztunk, hívtam, keressen fel, de nem jött. No, ha itt van, akkor kellemeset hallok.

Fura dolog mások jelenlétében ilyen dicséretet hallgatni. Mert hisz jól esik, hogyne esne jól, de ugyanakkor száz meg száz ember figyel bennünket, hogy a hiúság kéjelgése meglátszik-e az arcunkon, mint akiket ölelés közben figyelnek a parázna kéjelgők. A kecskeméti méltatás alatt sikerült merev, rezzenés nélküli képpel bámulni bele a terembe, de Czinével ez nem ment. Ő le-le nézett rám az asztalomhoz, a szeméből ömlött a fény és a szeretet. Láttam, hogy csak jegyzet, ami a kezében van, jóízű hanggal szövi a mondatait (nem is való ezt leírni, elmondani is inkább csak a temetésen), de a kulisszák mögött láttam a jövőendő vőm a magnó mellett — ha úgy nem járunk vele, mint más amatőr magnókkal, ezt a beszédet elkérem, hogy nagy kedvetlenségemben leforgassam, nem mintha úgy lenne igaz, mint ahogy mondja, de hogy egy kitűnő embernek, más kitűnő emberek jelenlétében volt képe ezt mondani.

A bevezető után műsor következett. Ez már másfajta szégyen és zavar volt: hiszen az én szörnyeim kerültek sorra. Két versemet kerítették elő a *Nyugatból*, *Protestáns Szemléből*, Major vállalta a betanulásuk, de megbetegedett. A pelenkáim fogják kiteríteni, súgtam oda, még elevenen a szomszédaimnak. Kínosabb volt a prózai szöveg. Az egyiket még 40-ben írtam, egy Szülőföld-sorozatban mondták be a rádióban, — minthogy én nem Szilason születtem, talán egy kicsit a család megbékélésére is készült, akiket annyira megbántottam az *Utolsó kísérletben* — lássák, hogy mi az igazí véleményem. Na, ezt kiválasztották. Egy kulákcsalád dicsérete egy tsz-ünnepélyen. S csakugyan, a vége felé az is megjön, hogy hány holdja volt a dédapámnak, nagyapámnak, nagybátyámnak s hogy én itt tanultam meg becsülni a szerzést, könyvgyűjtő-szenvedélyemben ez a szerzőosztön élt tovább, átalakult. Ha legalább igaz lenne, gondoltam. De a másik próza még rosszabb volt. Első novellám: a *Horváthné meghal* címét olvasták fel, amellyel a családot úgy megsértettem. Annak, akinek a legsúlyosabb szerepet osztottam ki, itt ül a fia, lánya és unokája. A színdarabok bemutatása valóságos üdülés volt ehhez képest. A veszprémi *Nagy család*, és Nemzeti Színház *Villámfény*nél együttese — ez volt az a két brigád, amelyik legszebben küzdött egy-egy darabomért, a lejtövelükkel (Törőcsik Mari influenzát hordozva) nemcsak nekem, saját hősiességüknek adóztak. Az már külön balszerencse volt, hogy a *Villámfény*nél annál a jelenetnél kezdték, amelyet én a szöveget revideálva a legszívesebben hagynék el. Aki a darabot nem látta, nemcsak ebből, de a *Nagy család* jelenetből sem érthetett sokat. Pedig az valóban a darab legszebb része volt, a második felvonás vége s ahogy Spányik Éva néhány lépésre tőlem könnyező szemmel mondta a hidegkúti találkozó történetét, az én szemem is könnyekkel küzdött. Befejezésül nekem kellett a színpadra felkapaszkodnom. Először azt igyekeztem rendbehozni, amivel zavart okoztam. A nemzeti megemlékezésnek nem a legjobb helye volt egy tsz-esten, amint a *Horváthné meghal*nak sem egy rokon körben. A kettő együtt azonban jó nem lehet rá, megmutatni, hogy az

író mennyire mást csinál a modelljeiből, mint amire maga is tartja őket. S minthogy fáradt vagyok, bár másképp sül el a dolog (se pohár, se tsz), a megírt tsz-nek szánt pohárköszöntőt olvasom fel. Arra persze nem számítottam, hogy azt épp Erdei Ferenc arcába kell olvasnom majd (új formában régi jóslatom, hogy az iparosodás korát a mezőgazdaság korának kellett felváltani), de a szakfelügyelő helybenhagyta a mondottakat s ezzel a megjelenő funkcionáriusok is megnyugodhattak, hogy nem renegát nézeteknek voltak fültanúi.

A vacsora alatt asztalról asztalra vándoroltam a tsz-tagokat vagy kiküldötteket keresve, belegabalyítva és néha sikerrel vágva ki magam a megváltozott emberi viszonylatokról. Hát neked ilyen nagy fiad van, kérdeztem az egyik tsz-vezetőtől. Igen; így jut az ember legkönnyebben hozzá. Erről jut eszembe, hogy az eleven asszony hozta a fiát, a válás és a volt férj — s néhány ügyes kérdéssel bizonyítom, hogy emlékezetemben minden a helyén van. Közben odamegyek a pedagógusok asztalához, akik, mint ismert barátjukat idéznek oda s tizenegy körül, amikor majd szétpattan a fejem, bevallom, hogy én nem bírom tovább ezt a dicsőséget, hazamegyek s lefekszem. S amíg a többiek Czine vezetésével nótába kezdenek, én álmatlanul fekszem. Előbb csak olyasmi jár az eszembe, hogy hol fognak a lányaim aludni. Végre eszembe jut, hogy hisz a Mariska néninél. S ez a sok ember éjszaka autózik haza. Egy-egy negyedórára le is áll a gondolkodás anélkül, hogy közben elaludnék, vagy csak reményem is lenne, hogy elaludjak. S ebből a szibbadtságból szövődik össze a tudat, hogy itt Szilason valami szép dolog történt velem. Mert bár képviselő, főszerkesztő, tsz-elnök, sőt egy miniszterhelyettes is részt vett benne, az mégis csak hasonlított a vásárhelyihez. Itt is egy bokor ember az isteni gondoskodás pótlásának a szándékával hajolt egy oidipusi ember felé, hogy az örömet kapjon a fáradságáért.

A vasárnap már az emlékeké, az összeesküvés részleteinek az összeállítása volt. Hogy Berki már hónapokkal ezelőtt kérte el a *Horváthné meghal* szövegét, miféle tüvétevések folytak a könyvtárban, hogy derült ki az utolsó napokban, hogy a rendezők nem kértek engedélyt, mint telefonált le a megyéhez miniszterhelyettes barátunk, hogy függött hajszálon a meglepetés, mért volt olyan tökéletes telefonsend az utolsó napokban, a színészek hogy nem fogadták el a tízezer forint honoráriumot. Azt, hogy mit gondoltak a tsz-tagok (én csak egy öreg ember zúgolódását hallottam, aki három könyvem olvasta el és mégsem kapott jegyet), hogy a résztvevők közt kit bántottam meg akaratlanul, nem tudom; de én remélem, hogy a sikerült összeesküvés emléke a résztvevőkben is elsimitja a kellemetlen emlékeket, ahogy bennem is egy kellemes; boldog emlékebe folyik össze a sok szégyenkezés, fáradság, aggodalom, melyet ezen a mezőszilasi este, éjszaka átéltem.

*

Hogy a győztes futó díjat kap, helyes. Az írói teljesítmények mérésére azonban nincs stopperóra. S a díj több jogos keserűséget válthat ki, mint örömet, az értékek rendjének az alakulását beavatkozásukkal inkább megzavarják, mint szolgálják. De ha én így gondolkozom (s kezdettől így gondolkoztam) róluk, nem csodálható, hogy fonákjukra fordultak s büntettek, ahelyett, hogy jutalmaztak volna.

Az ünnepléseket sem helyeslem. Az író a homályból fejtí ki hatalmát s ha a találkozás a bennünk rejlő hatás forrásával kiválthat is hálát, lelkesedést, a megszervezett ünneplések voltaképp díjakká válnak, csak a díj nem pénz, hanem sajtó, taps, hízelgés. Az ünneplésnek az a formája azonban, melyben egy-két tucat ember a kárpótlás szándékával fog össze, a kárpótlásával, amelyre képtelen, de amelyet jelezni kíván — szép, s Magyarországon ennek igazán örülni lehet. Azt hiszem, nem véletlen, hogy énnekem ilyen ünneplésekben volt részem s ahogy az elsőnek a melege kitartott húsz éven, ez a második most már bőségesen elég lesz a hátralevőkre.

(1966)